

Ajalookirjutusest Eestis ja eksiilis Teise maailmasõja järel

Võhiku mõtted

Jaan Undusk

Pagulus ja ajalootaju

Iga pagulus on alati esitsa paigaldamatus ja iga maapagulane on siin ilmas oma paiga maha jätnud, oma koha kaotanud, rivist välja löödud, teisaldatud isik, *a displaced person*, et mitte öelda lihtsalt – kohatu nähtus.¹ See viimane määratlus toob eesti keeles hästi esile ka pagulusega sageli seostuva moraalse hinnangu uue asukohamaa päriselaniku vaatevinklist: pagulane olla on kohatu, s. t. ebakohane, näotu, maotu, inetu, vääritu jne. Kohakaotusega seostuv moraalne hinnang saadab pagulast paraku igal pool, seda vähemalt tema uue eksistentsi esimestes järkudes, ükskõik kui salliv poleks ka uue asukohamaa vormiline suhe oma kodu kaotanuga. Seda tajub ta ise ja seda tajuvad tema vastuvõtjad, hoolimata mõistuslikest argumentidest, mis ütlevad ju, et pagulane ei ole vabatahtlik ümberasuja, vaid vägivaldla eest põgenema sunnitud isik. Juba oma töökoha kaotanud inimene mõjub hästi korraldatud ühiskonnas otsekui lahtitulnud mutter, ohtlik, süsteemis kaootiliselt ekslev irdosake, riskitegurite võimendaja. Seda enam tekitab ohutunnet see, kes on äkki kaotanud kõik oma kohad, mitte ainult töökoha, vaid ka elukoha jne. Üldisemalt öeldes puudub tal asukoht ja tema koordinaadid pole sotsiaalses struktuuris määratavad. Mida korrastatum on süsteem, kuhu sellised irdosakesed satuvad, seda enam tekitavad nad spontaanset umbusku. Võib-olla seetõttu oligi Eesti pagulastel pärast Teist maailmasõda eriti raske algul just Inglismaal.

Ent meid huvitab, kas ja kuidas mõjutab selline asukohatus inimese aja- ja seeläbi ka ajalootaju. Kas ruumiline ümberpaiknemine toob muudatusi aja vastuvõttu, kas asukoha määramatus korvatakse senisest tundlikuma ajalise orientatsiooniga. Ja vastus sellele näib kõlavat vaid jaatavalt. Umbes nii, nagu toimivad kompensatsioonimehhanismid inimlikes meeltes: nõrga nägemisega inimesel teravneb kuulmine, nõrk haistmine sunnib takka kimpimise tundlikkust – see on vajalik kas või enesealalhoiu huvides. Kogu organism püüab säilitada meelelise sünteeskujundi aredest. Ühe tajuosise nõrgenedes peavad teised selle funktsioone kuidagi korvama. Paistab, et see kehtib ka aja ja ruumi suhete kohta.

Ruumilise orientatsiooni kaotanud inimene leiab senisest suuremat tuge ajalisest orien-

¹ Kirjutise aluseks on ettekanded konverentsidel Groningeni Ülikoolis (14.–15. IV 2005) ning Tallinna Ülikoolis (“Ajalugu ja poliitika”, 14. X 2006). Esialgne ingliskeelne variant on ilmunud teoses: Different inputs – same output? Autonomy and dependence of the arts under different social-economic conditions: the Estonian example. Ed. C. Hasselblatt. (Studia Fenno-Ugrica Groningana, 3). Maastricht, 2006, lk. 127–144. Täna mitmeid kolleege, eeskätt Mart Oravat kasulike viidete eest.

tatsioonist. Pagulane kistakse keerukasse geograafilisse ja kultuurilisse kohtademängu: vanad kohad on kadunud, uued kohad veel leidmata. Karl Ristikivi romaan “Hingede öö” (1953) oli eesti pagulaseelu esimese perioodi psühhograafia. Selles romaanis toimub tegevus majas, kus ruumide paigutus on etteaimamatu, muutuv, absurdne, minategelasel otseku puudub ruumimälu, tema ruumiline orientatsioon on algeline – uksest ukseni, kõik muu on topoloogiline juhuslikkus. Samas antakse mõista, et meenutamine toimub hirmsa pingega, ruumide segipaisatuses püütakse leida möödunud aja korrastavat niiti.

Ontoloogilise topograafia probleem (‘miks ma olen siin ja mitte kusagil mujal’) ei puudu muidugi ka 1960.–1970. aastate kodueesti kirjanduses, aga jääb seal pigem elitaarsete sugemetega teoste pärisosaks. Paguluses ei piirdu see ainevald kõrgelaubalise kirjavaraga, vaid saab täiesti harilikuks taustaks lugude jutustamisel. Siiski ilmusid ka “eksistentsiaalse asukohatuse” esimesed kõrgelaubalised – ja mõnes mõttes tipmised – näited just eksiilis. Ristikivi kõrval tuleks nimetada vähemalt Ilmar Jaksi romaani “Eikellegi maal” (1963). Sama täheldame leedu kirjanduses: esimeseks tõeliselt eksistentsiaalseks, s. t. “kohatute” tegelastega romaaniks osutus seal Antanas Škėma 1952.–1954. a. USA-s kirjutatud ja Londonis ilmunud “Valge palakas” (1958).²

Eesti pagulaskirjandus on ilmekas näide sellest, kuidas üks teema (variatsioonidega) allutab endale peaaegu kõik teised, ning see üks on paguluse enda, teiseldatause, inimliku eluruumi hapruse ja suhtelisuse teema: me oleme välja heidetud oma algsetest ruumidest ja heidikud või heitunud uutes. Joseph P. Strelka on täheldanud seda ka teiste eksiilkirjanduste kogemuses: “Pagulaskirjanduse kõige tähtsam topos, mis on enam või vähem otseselt seotud kõigi teiste topostega, on pagulus ise.”³ Väga hästi on ka näha, kuidas pagulus kui sundsiirdumine võimendab eksistentsialistlike kategooriate (‘heidetus maailma’ jne.) taju.

Niisiis piitsutavad just ruumilised tegurid takka ajalisel järjestatud põhjuslike seoste otsingut, ja see ongi ju ajalootaju. Pagulase füüsiline eriseisund – vanade paikade pealesunnitud mahajätt – võimendab orientatsioonide otsinguid ajas, teravdab vajadust leida oma eksistentsile õigustus ajaloolise põhjuslikkuse kaudu. Miks me oleme siin, miks me ei jäänud sinna? Kui kauaks me siia jääme? Mida me teeme homme, mis saab pärast? Ja nõnda edasi. Kui inimene viibib kodumaal, olgu see kas või okupeeritud kodumaa, siis need küsimused ei näi nii põletavad – kodumaal olla on inimese loomulik seisund. Miks me oleme siin, kui kauaks me siia jääme – need ei ole küsimused, millega alustada päeva kõige loomulikumas kõigist paikadest, kodus, ehkki aeg-ajalt kiusasid nad ka nii mõndagi koju jäänut. Eksiilis paigutuvad nad aga nii-öelda lihtsate eluliste küsimuste kilda.

Hea näite sellise psühholoogilise sättumuse kohta annab Friedebert Tuglase novellilooming. Me unustame mõnikord, et pagulasliteraate oli meil ka enne 1944. aastat, nii näiteks Tuglas ja Eduard Vilde pärast 1905. aasta Vene revolutsiooni; mõlemad jäid kodumaast eemale kuni 1917. aasta kevadeni. Muidugi ei olnud tollane pagulus kvantitatiivselt võrreldav 1944. aasta massipagulusega, mis aga veel tähtsam – ta oli erinev kvaliteedilt: kui pärast 1905. aastat olid paguluses inimesed, s. t. tekstide autorid, siis pärast 1944. aastat olid pagendatud esmajoones tekstid ise, s. t. pagulusse läinud autorite looming. Kui see nii ei oleks olnud, siis oleks stalinistlik kultuurikrahh jäänud tulemata. Nõukogude tsensuur oli olemuselt teoreetiline ja lihtne, nagu see diktatuurile omane. Eluline otstarbekus ei olnud arutluse objekt, asju ei vaadeldud osade kaupa, diferentseeritult ega üksikjuhuti, kauneid erandeid ei osatud nautida, keelde kehtestati seinast seinast teoreetilise jäikusega.

² Vt. järelsõna Mihkel Looduse eestikeelsele tõlkele (Loomingu Raamatukogu 1992, nr. 20–22) ja raamatut: R. Šilbajoris. A Short History of Lithuanian Literature. Vilnius, 2002, lk. 155.

³ J. P. Strelka. Exilliteratur. Grundprobleme der Theorie. Aspekte der Geschichte und Kritik. Bern–Frankfurt am Main–New York, 1983, lk. 52.

Muidugi oli neis seintes alati ootamatuid auke, nagu teoreetilise lähenemise puhul paratamatu, aga see on juba teine teema. Nõukogude ideoloogiline kiivus ei olnud igatahes võrreldav kunagise tsaaririigi poliitilise tsensuuriga pärast 1905. aastat, mis oli olnud suuresti pragmaatiline, s. t. keelanud enam-vähem just niipalju, et olukorda kontrolli all hoida, hoolimata teoreetilisest puhtusest.

Kopenhaagenis paosklev Vilde avaldas ja lasi oma näidendeid lavale tuua Eestis ning 1905–1920 Šveitsis redus olnud Jānis Rainise tükke lavastati Lätis.⁴ Ning nii võis ka Pariisi ja Soome Suurvürstiriigi vahel pendeldav pagulane Tuglas avaldada novelle ja esseesid talle füüsiliselt keelatud kodumaistes kohtades. Neis kerkisid painava järjekindlusega esile needsamad pagulasprobleemid, millest oli jutt. Need nn. eksistentsiaalsed küsikimbud korduvad Tuglase novellides nõnda järjekindlalt, et saavad tema novellistruktuuri kinnisosisteks. Nii küsib keegi “Taevastes ratsanikes” (1917): “Miks oli ta siin? Miks polnud ta kusagil mujal ja keegi teine?” Või seesama “Popis ja Huhuus” (1914): “Kust nad tulid? Kuhu nad läksid? Ja kes talutas teda nõõri otsas?” Igas Tuglase paremas novellis esineb selline autorit ja tegelasi ühendav küsikimp. Muidugi on selle taga terve üldfilosoofiline pärimus, mis ulatub tagasi vanaindia upanišaadideni.⁵ Kuid ometi saab sääraste küsimuste pidurdamatut esilekerkimist Tuglase – meie võib-olla et üleüldse kõige pagulaslikumat elustiili harrastanud kirjaniku – loomingus seostada ka pagendatu elutundega.

Just vajadus esitada endale eksistentsiaalseid küsimusi mitte üksnes kord aastas mõnel vaikselt usu- või riigipühäl, vaid iga päev ja lihtsalt selleks, et iseenda ja oma laste elulisi samme seada, muudab mõtlemise ajaloo kui mineviku, oleviku ja tuleviku ajalise ühtsuse üle lausa kohustuslikuks. Asukohata inimene peab end uuesti platseerima ja seda saab ta teha vaid ajaloo kaudu, oma lugu jutustades. Kõik vanad kohad (linnad ja maad, töökohad, asutused, institutsioonid, positsioonid; isegi keel kui koht, kus kodus olla) on kaotsi läinud, uute omandamine võtab aega. Pole mingeid “mälukohti”, “mäletamise paiku”, millest eksulant võiks tuge leida. Vanad ajad on aga värskemad kui kunagi enne, see on püsiv alus oma isiku suunitlemiseks. Asukohatu inimese orientatsioon ei saa olla ruumiline, vaid ajaline, eriti vanemates põlvkondades, ning tema põhiline tugi on ajalugu.⁶

See on arutus, millega tahaksin jõuda teesini, et eksiilis omandab ajalooteadvus mingil hetkel erilise kaalu. Ruumiline pagulus on üks ajalootaju võimendavaid tegureid. Eksiili kirjasõnas muutub eluliselt tähtsaks igat sorti aja-loostamine, möödunud aegade keskne narratiiv. See hakkab pihta ilukirjandusest, see tähendab kõikvõimalike mälestuste katkematu voogu ja viimaks ka ajalookirjutust. Subjektiivne ajakujutus murrab teed objektiivsema poole. Historiograafia ei hakka pihta paugupealt. Esmalt toimub poliitiline poleemika, alles siis tuleb ajalugu.

Jääb veel puudutada nn. sisepaguluse motiivi. Sisepaguluse mõiste (sks. *innere Emigration*) võttis muuseum käibele Lätis sündinud baltisaksa päritolu kirjanik Frank Thiess nende tarvis, kes ei lahkunud natsideaegselt Saksamaalt, aga püüdsid sellele osutada vaimset vastupanu. Tollal peegeldus hoiak parimini just ajaloolises romaanis ja igavese taaskordumise juhtmotiivi saatel, musternäiteks teise baltlase, Riiast pärit Werner Bergengrueni “Suurtürann ja kohus”

⁴ Vt. J. Rozītis. Displaced Literature. Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Baltic Languages, 5). Stockholm, 2005, lk. 32–33.

⁵ Vt.: J. Undusk. Tuglas. Olemise paatos. – Sirp ja Vasar 28. II 1986, nr. 9, lk. 6–7.

⁶ Siinne käsitlus ajalise ja ruumilise orientatsiooni vastastikusest kompensatsioonist võiks olla ehk mõneti viljakam kui Juris Rozītise lihtne sedastus, et “pagulus on nihe ruumis ja katkestus ajas”. Samas tsiteerib Rozītis poola eksiilkirjanikku Józef Wittlini, kes on öelnud, et “pagulane elab üheaegselt kahes erinevas ajas, olevikus ja minevikus” (J. Rozītis. Displaced Literature, lk. 22). See viimane tähendab üldjoontes sedasama, mida ülalpool väidetud: ajataju intensiivistumist paguluses.

(1935).⁷ Siia juurde sobib kohe meenutada Jaan Krossi romaani “Keisri hull” (1978), kus Timotheus von Bocki ette kerkivas dilemmas pagulus–sisepagulus (piiri taha põgeneda või teisitõmlejana paigale jääda) antakse eelistus viimasele. On öeldud, et mõnes mõttes olid pea kõik Eestis elavad eestlased Nõukogude ajal poliitilised pagulased omal maal. Hoolimata olulistest hüvedest, mida nõukogude võim pakkus, näiteks ebatavaliselt suure hulga kirjaniike, kunstnike ja teadlaste aineiline kindlustatus, ei jõudnud see võim kunagi sinnamaani, et oleks tolle loovinimeste jõuguga Eestis õiget usaldusvahekorda saavutanud. Vähe oli Eestis silmitud dissidentlust, aga sama vähe ka nõukogude võimu siirast omaksvõttu. Peeaegu kõik oli vahepealne ala, Prantsuse revolutsiooni aegses ja hiljem nõukogude kõnepruugis “soo”, kõikuv pind, mis ulatus suurtest silmakirjatsejatest üle kavaldejate ja teravmeelitsejate karmiinpuhaste allegoorikuteni; kõige rohkem oli kirjasõnas aga teadlikku apoliitilisust, mida nõukogude võim tõlgendas oma olemasolu poliitilise eiramisena. Iga vastutav ametnik tajus, et kui tõesti kunagi peaks saabuma otsustav tund, ausa valikuvõimaluse aeg (aga sellega keegi ei arvestanud), siis pole nõukogude võimul eesti intelligentsi seas mingit šanssi. Niisiis võiks kogu tollast eesti kultuuri tõesti hinnata erinevatel astmetel passiivse vastupanuna ja kirjeldada kultuuritegijaid kui sisepagulasi.

See pagulaslik elutunne on hästi tajutav just mõnedes 1950. aastate teise poole romaanides ja näidendeis, Hruštšovi “sula” veel suhteliselt piiratud ideoloogilisel mänguväljal, näiteks Rudolf Sirge romaanis “Maa ja rahvas” (1956), kus teemaks on 1940. aasta maareform ja 1941. aasta küüditamine. Nõnda jõulist peremehe äraminekut isade maalt mujalt eesti kirjandusest ei mäletagi.⁸ Aeg vahetult pärast punase terrori lõppu tõi kaasa avameelsusehetki ja südamevalu, mida paugupealt ei tahetud ega suudetudki keelama minna, seda ka vene kirjanduses (V. Nekrassov, A. Solženitsõn). Sellele järgnenud 1960. aastate optimismilaine uputas õnnelikult enda alla paljud probleemid. See viimane aeg, mida on tagantjärele käsitletud otsekui vabadusepisoodi (ja seda pole mõtet kummutama minna), oli ühtlasi suur leppimine nõukogude võimuga – stalinismist vabanemine 1960. aastail toimus nii-öelda vabatahtlikult nõukogude võimu rüppe langedes. Sisepaguluse taju ergastus märgatavalt 1970. aastate keskjooksul ja 1980. aastate alguses, kui venestuspoliitikale anti kiirem käik. Oma kõrgpunkti – ülevasse ja ängistavasse – jõudis see ehk Hando Runneli luulekoguga “Punaste õhtute purpur” (1982), kus rahvusliku introvertsuse otsingud näivad jõudvat kollektiivse enesetapu uidudeni.⁹

Üldiselt aga ei kujunenud kodupinna kaotuse motiiv okupeeritud Eesti ajalooteadvuses oluliseks. Muretseti rohkem rahva ja rahvaarvu pärast, maa jalge all oli endiselt eestlaste oma. Nõukogude sissetungijaid käsitati Võõrastena, tõusikutena – inimestena, kes seadsid end seadusevastaselt sisse neile mitte kuuluval maal. Eestlaste õigusajaloolise intuitsiooni kohaselt on Eesti metafüüsiliselt alati kuulunud eestlastele, maa ajalooülestele peremeestele. Selle intuitsiooni tugevus poliitiliselt mitte just väga hiilgavate sajandite jooksul on üsna tähelepanuväärne seik, millele on juhtinud tähelepanu Juhan Kahk. Pigem on Eesti geograafilise

⁷ R. Moritz. Innere Emigration. – Literaturwissenschaftliches Lexikon. Grundbegriffe der Germanistik. Hrsg. H. Brunner, R. Moritz. 2. Aufl. Berlin, 2006, lk. 175.

⁸ Näib, et “Maad ja rahvast” pole Eestis pärast taasiseseisvumist eriti loetud ega tunnustatud. Oma arvamuse toeks võin võtta välismaal tegutsevaid autoreid, näiteks Toivo U. Rauna (Estonia and the Estonians. Updated second edition. Stanford, 2001, lk. 215) või Cornelius Hasselblatti (The Fairy Tale of Socialism: How ‘Socialist’ was the ‘New’ Literature in Soviet Estonia? – The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Ed. O. Mertelsmann. Tartu, 2003, lk. 234–235).

⁹ Miks see suurepärane luulekogu oma ilmumisajal nii ängistavalt mõjus, selle saab kokku võtta Felix Oinase sõnadega: “Kui rahvas ise hakkab jutustama omaenese lõpust, siis on ta oma saatuse juba ise ära märkinud.” (F. Oinas. Tšuudivide endamatmisest. – F. Oinas. Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogias ja kirjandusest. Alexandria, 1979, lk. 124). Oinase esse käsitleb muistendeid, kus väljavaatele vaenlase poolt tapetud saada eelistavad meie muistsed hõimurahvad kollektiivset enesetappu.

kao võimalikkus hakanud kummitama 21. sajandi alguse mõttekäike, sest nagu võib karta, on maad sõpradele palju lihtsam maha müüa kui vaenlase vägivallale alludes kaotada.

Eelnevast on selge, miks lähtusid mitmed ajalookirjutuse initsiatiivid pagulusest. Eelkõige käib see lähiajaloo, ent mitte ainult selle kohta. Üsnagi palju määras muidugi ära valitsev poliitiline ideoloogia. Kuid ajaloo huvil on muidki, avaramaid ajendeid. Pagulaste jaoks oli ajalugu kõige tähtsam side kodumaaga. Paguluse historiograafiline toodang, eriti kui harrata kaasa mälestused, on kogukonna tagasihoidlikku mahtu arvestades märkimisväärne. Võrdluseks meenutatagu kas või baltisakslasi, kes oma “isamaises eksiilis” Saksamaal on samuti harinud eeskätt kirjasõna historiograafilist, või üldisemalt – mnemoonilist välja, ehkki baltisaksa ajalookirjutus on oma koloniaalse algupära tõttu alati jõuline olnud.¹⁰

Poliitika, ideoloogia ja ajalookirjutus

Eespool sai väidetud, et eksiilis omandab ajalooteadvus mingil hetkel erilise kaalu. Millist hetke on silmas peetud? Umbkaudu esimese kümne aasta vältel ei mõelnud pärast Teist maailmasõda Baltikumist pagulusse siirdunu oma kadunud kodust mitte ajalooliselt, vaid poliitiliselt. Suhe kodumaaga oli küll ajaline, aga see ei olnud veel mitte kitsamas mõttes ajalooline, vaid poliitiline, suhteliselt lühikesi ajavahemikke mõõtev aeg, mis asjade iseloomu määras. Kodumaa on koht, kus *ajutiselt* võimutsevad vaenlased. Peaaegu igaüks kavatses koju tagasi pöörduda “kui *see* on möödas”, mõne kuu, aasta, paari aasta, isegi viie aasta pärast; siis on kodumaa jälle vaba ja endine elu võib jätkuda. Ajavahemikud on lühikesed, mõttes jätkatakse elu kodustes paikades. Tegu on ajutise kohavahetusega.

Saksa intelligentsi eksiil natside võimu ajal oli võrreldes eestlaste omaga üksnes “põgus” 12–13-aastane kõrvalehüpe, kuid tunded olid seal alguses samad: “Vaevalt mõtles keegi pagulastest kodunt eemale jääda rohkem kui mõneks nädalaks või kuuks. Et äraolek võiks venida kaheteistkümne ja enamagi aastani, mis paljudele jäid viimasteks nende elus, seda ei oleks küll peaaegu keegi arvanud.”¹¹

Umbes paarikümne aasta jooksul muutub valdavalt poliitiline teadvus ajalooliseks. See ei pea ilmtingimata tähendama vabanemislootuste kustumist. Suur osa pagulasi on lihtsalt otsusele jõudnud, et kui kodumaa peaks ka vabaks saama, siis nemad jäävad sinna, kus nad juba on, oma uude elupaika, välismaale – mis ei olegi enam välismaa. Selleks on mitmeid põhjusi. Ollakse juba harjunud tsiviliseeritud Lääne ühiskonnaga, sotsiaalseid tagatiseid pakkuva eluga, heade töökohtade ja heade palkadega, samuti on juba laste päris kodu seal jne. Ja ennekõike on elu liiga lühike, et alustada seda kolmandat korda.

Ja just sel hetkel saab kodumaa ajalooliseks seigaks. Kui suurem osa pagulasi jõuab vaikimisi kokkuleppele mitte tagasi pöörduda kodumaale, siis ühes sellega on kodumaaga kehtestatud nii-öelda ajalooline vahekord. Siit algabki ajalugu.

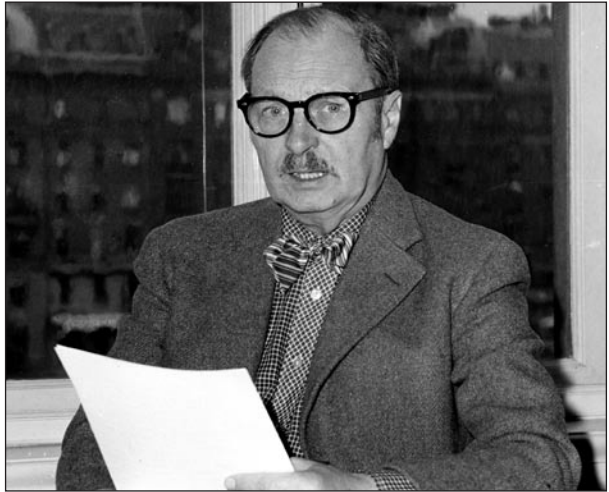
Siit muuseas algab ka senisest vabam suhtlemine anastatud kodumaaga. Suhelda juba ajalooliseks muutunud seigaga on märksa lihtsam kui poliitiliselt vaenuliku tõsiasjaga. 1960. aastail, kui Eestis toimus suur leppimine nõukogude võimuga, oli endine kodumaa pagulaste jaoks muutumas ajalooliseks seigaks. Selle kahepoolse lõdvestumise tulemusel võis areneda senisest pingevabam vastastikune läbikäimine. Nii nagu endiste abielupoolte vahel, siis kui lahutus on saanud ajalooks.

Ometi oli olukord nõukogulikul kodumaal vaid osaliselt võrreldav paguluses toimu-

¹⁰ Evald Uustalu arvab isegi, et eestlaste tugev ajalootaju võlgneb olulisel määral just baltisaksa ajalookirjutuse traditsioonile (E. Uustalu. Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. – Mana 1962, nr. 4, lk. 312).

¹¹ A. Stephan. Die deutsche Exilliteratur 1933–1945. Eine Einführung. München, 1979, lk. 45.

nuga. Äratundmine, et nõukogude võim kestab veel palju-palju aastaid, juurdus seal märksa varem kui paguluses, ning Stalini surm ja sulaperiood omasid vaid suhtelist tähtsust, mis ei nõrgestanud Nõukogude süsteemi tervikuna – pigem nad tugevdasid seda. 1970. aastail tundus nõukogude võim juba olevat igavene. Poliitilis-ideoloogiline surve humanitaarteadustele kestis kogu aja. Kodumaise ja eksiilhistoriograafia võrdlemisel tuleb tähelepanu pöörata otsustavale punktile ajaloomoraalis: ambivalentside olemasolule või puudumisele. Mitte niivõrd nõukogude ajaloo-teaduse “suurem” ideologiseeritus – nagu seda populaarselt väljendatakse – ei olnud siin kaalukeeleks, vaid tema tunduvalt väiksem vastuvõtlikkus ambivalentsidele, tema nii-öelda ambivalentsuspotentsiaali madalus.

Ajaloolane Evald Uustalu (1912–1982). Eesti Kultuurilooline Arhiiv

Historiograafiast kui (sündinud asjade teatava korrastamise kaudu) moraalsele avastusele suunatud teadusharust, nagu mina teda mõistan, oli stalinistlikus variandis välistatud just see kõige tähtsam – moraalne avastus. Uuringu üldmoraal oli igale ajaloolasele algusest peale ette antud, avastada seda enam ei tulnud. Nõukogude ajaloomoraal oli riiklik standard. Niisiis pole täpsuse huvides õige öelda, et ajalookirjutus paguluses oli vähem ideoloogiline kui okupeeritud kodumaal. Seda ta, vastupidi, tihtilugu polnud. Kuid poliitiliselt korrektset nõukogude ajalookirjutust iseloomustas sügav ideoloogiline ambivalentsus. Võidi läbi töötada tohutul hulgal uut empiirilist arhiivimaterjali – ja Nõukogude Eesti ajalooteadus paistis oma tippudes silma empiirilise töötuse kõrge tasemega –, aga üldistele moraalsele järeldustele avaldas see kõik vähe mõju, need jäid põhiliselt samaks. Ei ole tõenäoline leida üht ja sedasama ajaloomoraali sadu kordi järjest erineva materjali pinnalt ja erineva temperamendiga uurijate poolt. Aga just nii pidi toimuma. Ja just see mõjus 20. sajandil ebamoraalselt ning tekitas ebaajaloolisuse taju, keskajal poleks siin suuri kääre tekkinud. Nõukogude ajalookirjutusel oligi olulisi keskaegseid tunnuseid.

Järgnevalt tahaksin ma anda sissejuhatuse paari leitmotiivi, mis mulle nõukogude ja eksiilajalookirjutuse võrdluses tundub oluline. See on valik üldiselt plaanilt, üksikasjadesse ei minda.¹²

Lähiajaloo kirjutamine ehk kuidas kohelda sakslasi ja venelasi

Eesti lähiajaloo uurimine sai alguse poliitilises paguluses ning see oligi eksiilhistoriograafia esimene tähtis edusamm võrreldes kodumaiselega. Eestis valiti esitsots välja mõned kanoo-

¹² Nõukogude ajalookirjutuse osas saan toetuda oma artiklile “Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses” (Võim ja kultuur. Koost. A. Krikmann, S. Olesk. Tartu, 2003, lk. 41–68). Niipalju kui mulle teada, ei ole olemas üldülevaateid eesti eksiilhistoriograafiast; mainida võiks Bernard Kangro lühikest, aga sisukat kokkuvõtet tema raamatus “Eesti Roots. Ülevaade sõnas ja pildis” (Lund, 1976, lk. 207–209).

nilised kõnealad, näiteks juunipöörde kommunistlik-karnevalistlik käsitlus või Nõukogude vägede tegevus Suures Isamaasõjas, s. t. Teises maailmasõjas, asetatuna sovetlikku nägemisraami. See, mida nõukogude ideoloogia pidas eriti ohtlikuks, seda ta ei mõistnud hukka, vaid sellest ta vaikus. Olles sügavalt maagilise soodumusega, proovis ta mitte nimetada asju, mille olemasolu polnud soovitatav – nimetamine oli otsekui asja esilekutsumine. Kui mingeid “halbu” asju või isikuid hakati hukka mõistma, siis oli see juba teatava möödapääsmatuse ja tunnustamise märk: neile oli nimetamise kaudu antud vähemasti olemasoluõigus.

Paguluses on olemas kindel tähis. Aastal 1954, kümnendal pagulusaastal algas kümneosalise koguteose “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” väljaandmine. Kui see sari 1962. aastal lõpule jõudis, siis alustati järgmisel aastal kohe uue kuueosalise koguteosega “Eesti saatuseaastad 1945–1960” (1963–1972). Need kokku 16 köidet moodustavad Eesti tollase lähiajaloo uurimise aluse: Teine maailmasõda, tema eel- ja järellugu. Ja mitte ainult aluse. Nii mõnedki teemad nendes koguteostes on saanud siiani esinduslikema valgustuse. Samal ajal on nad ilmekas näide poliitilise ja ajaloolise teadvuse raskesti eristatavast segust: võistlevad akadeemiline esitus, isiklikud mälestused, poliitiline pamflett.

Kogu ürituse vormiliseks nõrkuseks jäi see, et mõlemad teosed ilmusid ainult eesti keeles ja olid mõeldud eestlastele, moodustades rahvusliku lähiajaloo mälu, aga saamata infoallikaks läänemaailmale. Sellest nõrkusest sai alguse kolmaski ajaloolane suurettevõte, õieti ju ühemehe-üritus, mis püüdis täita rahvusvahelist Eesti-alast infotühikut, kuigi see eesmärk jäi kvalitatiivses mõttes saavutamata. Ma pean silmas süüria keele ja kirjanduse asjatundja Arthur Võõbuse 15-köitelist ingliskeelset raamatusarja “Uurimusi eestlaste ajaloost” (“Studies in the History of the Estonian People”, 1969–1986). See suur teos, mille vanamoodsalt lohisev ja veidi koomiline alapealkiri (*With Reference to Aspects of Social Conditions, in Particular, the Religious and Spiritual Life and the Educational Pursuit*) vastas tema enda laadile, ei olnud tegelikult enam üksnes lähiajaloo, vaid kogu Eesti ajaloo ülevaade, kus oli mõnuga asetatud subjektiivseid rõhke, oldud varjamatult konservatiivne ja teravdatult rahvuslik. Sellisena oli tal raske saavutada sisulisemat kontakti 1970.–1980. aastate Lääne intelligentsiga. Seda enam, et teos on sageli vaid valitud motiivide tuntud tõlgendustele toetuv kompilatsioon, algupärasem ja värskem esmajoonest teoloogilistes ja kirikuloo peatükkides.

Laenan selle teose kolmandast köitest ühe pealkirja, mis ei iseloomusta ainult seal kõne all oleva 19. sajandi olukorda, vaid ka teose autori suhtumist eestlaste lähiajalukku – “Panslavismi ja saksa despotismi vahel”.¹³ Panslavismi ja saksa despotismi vahel – see loosung võiks laias laastus olla tunnuslik isegi eesti eksiilajalookirjutuse kesksetele seisukohtadele. Eesti lähiajaloo on kaks suurt vastasjõudu, need on venelased ja sakslased, täpsemalt küll kahe rahvusriigi sõjaline ja poliitiline pretensioon. See paguluses vähegi tõsisemate autorite seas enam-vähem üldkehtiv seisukoht erineb tunduvalt Nõukogude Eesti ajaloolaste sundlähtest, mis sätestas ainult ühe nuhtluse – iseenesestki mõista Saksa riigi. Ja just selle metodoloogilise erinevuse tõttu sai Eesti lähiajaloo tõsisem uurimine alata üksnes paguluses. Just see ambivalentsus, või vähemasti võimalus olla ambivalentne oma suhtumises kahte totalitaarsesse, maailmavalitsust taotlevasse suurriiki osutus lähiajaloo ausa tundmaõppimise esmaseks kriteeriumiks Teise maailmasõja järel.

Nõukogude uuringuil see ambivalentsuspotsiaal puudus. Kui aga ajaloo kirjutamine ei toimu enam ambivalentsusalal, siis on moraalne avastus välistatud. Ja kui ajaloomoraal ei ole enam avastatav, vaid ette kirjutatud, siis on historiograafial kui teadusel vähe lootust – ta sünnib vaid fragmentidena.

¹³ A. Võõbus. Studies in the History of the Estonian People: With Reference to Aspects of Social Conditions, in Particular, the Religious and Spiritual Life and the Educational Pursuit. Kd. III. Stockholm, 1974, lk. 193.

Ma ei taha väita, et ajalookirjutus eksiilis oma seda sorti potentsiaali alati realiseeris. Kaugel sellest. Kuid kui seda realiseeriti ka seitsmekümne, viiekümne või isegi ainult kolmekümne protsendi ulatuses, siis taustategurina oli ta igal juhul olemas. Kokkuvõttes olid muidugi kommunistid need, keda lähiajaloo ülekohtu eest esmajärjekorras vastutavaks peeti, sest kommunistid olid parajasti võimul olevad ja eestlaste jaoks ka natsidest märksa vägivaldsemad okupandid. Esimesel okupatsiooniaastal 1940–1941 vangistasid Nõukogude võimuorganid Eestis teatavasti umbes 7000 inimest, kellest rohkem kui 6000 kas hukati või suri vanglas. Ainuüksi 1941. a. suvel tapeti 2000 tsiviilisikut. 14. juunil 1941 küüditati oma elupaikadest 10 000 eestlast, nende seas 7500 naist ja last; mehed eraldati ülejäänuid ning saadeti vangilaagritesse, kus suurem osa neist suri või tapeti.¹⁴ On selge, et säärasel suurriikliku terrorismi tõusulainel oodati sakslasi – natse – kui vabastajaid. Muud rohtu stalinistliku kuritegevuse vastu lihtsalt polnud. See ei olnud valik natsirežiimi kasuks, vaid kehtiva stalinistliku kuritegevuse vastu. Samamoodi arenesid sündmused Lätis, kus kuni 1941. aastani olid esmaseks ajalooliseks vaenlaseks alati olnud sakslased; esimene Nõukogude aasta tõi kaasa järsu muutuse: sealpeale oli vaenlane number üks Venemaa.¹⁵ Muidugi ei olnud eksiilajaloolaste seas pea üldse selliseid, kes oleksid Teises maailmasõjas osalenud aktiivselt Nõukogude poolel, samal ajal aga olid nii mõnedki olnud mobiliseeritud Saksa väkke. Et avalikult või vaikimisi oma õiguste eest seisti, pole vähimatki kahtlust. Siiski ei tehtud ajalookirjutuse esindavamas osas natsidele avalikke komplimente ja sakslasi hinnati takkajärele põhiliselt ikka kui nõukogude võimu ainsat reaalsust vasturelva.

Olen kunagi eesti sõjakirjandust analüüsid leidnud, et täpselt niipalju, kui oli võimalik venelaste abiga maa sakslastest puhtaks lüüa, hoidis eestlane venelaste poole – nii, nagu ta oli seda teinud ka 13. sajandil. Ja niipalju, kui oli võimalik sakslaste abiga maa venelastest puhtaks lüüa, hoidis eestlane sakslaste poole.¹⁶ Usun, et seda veidi lihtsustavat maksimi tasub ka siinkohal meenutada, kui ei käsitata seda juba ette negatiivsena. Kui valida on kuradi ja peltsebuli vahel, siis valib Kalevipoeg kuradi väljaajamise peltsebuliga.

Heitkem kiirpilk sellele väidetavale ambivalentsuspotsentsiaalile, mis nõukogude ajalookirjutusel puudus, aga eksiilhistoriograafias siiski alati võimalusena kohal oli.

Saatesõna koguteose “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” kaheksandale kõitele algab – küll sõjamehelikult kehvast stiilis – näiteks nõnda: “Olukorda Saksa okupatsiooni ajal Eestis iseloomustab võitlus kahel rindel, teiste sõnadega, võitlus kahe suurvõimuga. Eesti piiridel ja piiritaguses ruumis seisid meie sõjamehed [– –] koos saksa sõjajõududega sõjategevuses Nõukogude Liidu vägedega, mis okupatsiooni teisel poolel olid pealetungijad. Samal ajal olid Eesti seadusliku võimu esindajad Saksa okupatsiooni funktsionääride poolt tegevusest eemaldatud, kuid nad jätkasid võitlust ja nõudsid Eesti iseseisvuse taastamist.”¹⁷ Näeme, et mainimata jäetakse asju veelgi keerukamaks muutev töö, nimelt see, et hulk eestlasi sõdis ka Nõukogude poolel. Sedavõrd ollakse poliitikut eksiilis. Ometi on ambivalentsusprintsiiip “võitlus kahe suurvõimuga” selgelt paigas ja seega loodud distants kõige sellega, mida kirjutati samast asjast Nõukogude Eestis. Oletagem, et ambivalentsuspotsentsiaal on teadliku mahavaikimise tõttu realiseeritud umbes viiekümne protsendi ulatuses.

Teine näide pärineb koguteosest “Eesti saatuseaastad”. Siin, vastupidi, on autorite ambivalentsustaotlus ilmselt olnud väiksem, kui tulemus seda näitab. On tahetud rõhutada Saksa sõjaväe distsipliini ka kaotusseisus, seda vastukaaluks venelaste peata tegutsemisele

¹⁴ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Ed. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, 2006, lk. XII–XIV.

¹⁵ D. Bleiere, I. Butulis, A. Zunda, A. Stranga, I. Feldmanis. Istorija Latvii. XX vek. Riga, 2005, lk. 245.

¹⁶ Ideetud eestlased: Eesti sõjakirjandust lugedes. – Vikerkaar 2000, nr. 8/9, lk. 109.

¹⁷ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Kd. VIII. Toim. R. Maasing, E. Blumfeldt, H. Kauri, M. Üürke. Stockholm, 1959, lk. 5.

võidumarsil. Tulemuseks on väike rahvuspsühholoogiline etüüd, kus venelased satuvad omakasupüüdmatute kilplaste rolli. Tekkiva koomilise efekti tõttu on ambivalentsuspotentsiaali tahtmatult tõstetud: “Sakslased põletasid taganedes Vene linna ja külasid. Punaarmeeelased tegid seda kättemaksuks samuti 1945. a. Saksamaal, kuid selle vahega, et seda tehti pealetungil, vaatamata sellele, et punavägi ise vajas hooneid. Sakslased riisusid vene loomi enda toiduks. Punaarmeeelane sõi riisunud loomast oma kõhu täis ja tappis siis kõik ülejäänud loomad – jällegi kättemaksuks, hoolimata sellest, et järeltulev punavägi oleks tahtnud ka saksa loomi maitsta.”¹⁸

Olgu kuidas on, aga sedalaadi sõjatehnilistel nüanssidel mängivad kõrvutused ei tulnud nõukogude ajalookirjutuses üldse kõne alla. Nõukogulikku ajalugu eristas raudne manihheistlik joon ning värvidest tunti vaid musta ja valget: ei olnud iial plekki Nõukogude sõduri rüül ja erinevalt muudest Teises maailmasõjas osalenud riikidest võideldi absoluutse valguse lipu all.

Saksa sõjaväes teeniv sõdur on eksiilhistoriograafias alati eelistatud, kui ka see eelistus tuuakse esile suhteliselt tolerantsete retooriliste vahenditega. Võtkem näiteks küllalt tüüpiline lause “Eesti saatuseaastate” esimesest köitest: “See oli Hitleri Saksamaa viimane suurrünnak ja Saksamaa parimad diviisid jätsid enamiku oma meestest Ungari mulda.”¹⁹ Kui “parimad diviisid” oma mehi “mulda jätavad”, siis on kahtlemata tegu viitega kõrgstiilsele registrile, mis Nõukogude vägedest kirjutades ei tulnuks eksiilis kõne alla. Nagu öeldud, avalikke komplimente natsidele üldiselt ei tehta, aga Saksa poolel sõdinu “langeb” ja “puhkab mullas”, samal ajal kui punaväelased “lüüakse puruks”. Nõukogude historiograafias surrakse vastupidisel moel, aga värvid kahe surma vahel on kontrastsemad.

Eksiilhistoriograafia ja Nõukogude Eesti ajalookirjutuse vahel toimuski pidev heitlus, kus eksiil oli enamasti algatavaks pooleks, nõukogud aga vastusammude tegijaks. Koguteosele “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” vastati kodumaal koguteosega “Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas” (I–II, 1971–1977). Nagu pealkirjadest näha, lavastati ühte ja sedasama sõda erinevate dekoratsioonidega: Nõukogude poolt vaadates ei osalenud Nõukogude Liit Teises maailmasõjas, vaid vastas agressorile isamaa piiride puutumata taastamisega. Kuid mindi veelgi kaugemale. Kui Stockholmis “Eesti riigi ja rahvaga Teises maailmasõjas” 1962. aastal lõpule oli jõutud, toimus kahe aasta pärast midagi õige kummalist: Tallinnas ilmus äkki selle koguteose üheteistkümnese köide, eelmistega ühtses, ehkki tehniliselt kehvemas teostuses. Sellele järgnes anonüümselt nõukogude ajaloolaste grupilt veel neli köidet samanimelist koguteost (“Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” XI–XV, 1964–1972). Esiotsa oli selle ürituse idee isegi vaimukas ja ambitsiosne, nimelt koosnes esimene köide kirjatükkidest, mis olid varem ilmunud pagulasajakirjanduses või välismaal avaldatud raamatutes, lisaks pakuti arhiividokumente. Ainult alaosa pealkirjad ja fotode küünilised allkirjad pärinesid nõukogude uurijate sulest. Niisiis plaanitati otseku kontrajalugu, kasutades vaenlase oma relva, ja trükiti ära Eestis seni kättesaamata materjali, mille huvitavust ei nullistanud tendentslik valik. Plaanil ei puudunud oma iva ja kaudsel teel tõestas ta ju ainult seda, et ajalookirjutus paguluses valdas üsnagi head ambivalentsuspotentsiaali – temas oli piisavalt palju ketserlikke tunde, mida raamatus sai ära kasutada (muidugi oli välja toodud ka lihtsalt rumalust, mida leidub alati igas ajakirjanduses). Kuid plaan läks luhta, arvatavasti saadi aru selle ohtlikkusest. Juba võltsitud koguteose järgmine, kaheteistkümnese osa oli vaid suvaliselt kokku pandud tekstimosaiik, mis oli läbi pikitud poliitilise kommentaariga, ja nõnda kaotas kogu töö oma esialgsed algupärasuse aatomid.

¹⁸ Eesti saatuseaastad 1945–1960. Kd. I. Toim. R. Maasing, H. Kauri, A. Purre, M. Üürrike, Ü. Jürima. Stockholm, 1963, lk. 21.

¹⁹ Eesti saatuseaastad 1945–1960. Kd. I, lk. 18.

Samal ajal ei tohi unustada, et eesti rahvuslikul ajalookirjutusel on pikaajaline saksavastane traditsioon, mis moodustabki õieti tema selgroo, ning seda ekspluuteeris nõukogude võim erilise mõnuga. Tegemist oli ju tasuta kaasavaraga. Germanofoobia ei kadunud kuhuigi ka paguluses. Tsiteerigem kas või juba nimetatud A. Võõbust, kes kõneleb baltisaksa valitsevatele kihtidele omasest “parandamatult kitsarinnalisest ja ennastupitavast vaimust”.²⁰ See võiks meile meenutada nõukogude ajalookirjutuse stalinistlikku retoorikat, kui read ei oleks avaldatud 1974. aastal Stockholmis. Niisiis on kodumaisel ja eksiilajalookirjutusel olulisi löikepunkte, kuid need asetsevad põhiliselt kaugemas ajaloos. Mida sügavamale minevikku minna, seda sarnasemaks muutub ajalugu, mis kirjutatud kodus ja eksiilis. Ehkki, nagu allpool näeme, võis ka päris põhjas esineda paradigmaatilist lahknevust.

Lootkem, et Eesti lähiajaloo kirjutamise uus ja sünteetiline faas algas aastal 2004, mil ilmus 10-osalisena planeeritud koguteose “Sõja ja rahu vahel” (peatoimetaja Enn Tarvel) esimene köide pealkirjaga “Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani”. See oleks siis “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” uuel kristallisatsioonastmel. Saab näha, kui suureks kujuneb selle teose ambivalentensuspotentsiaal sakslaste ja venelaste kujutamisel.

Tšehhi põrgu

Nõndanimetatud Tšehhi põrgu on üks neid lähiajaloo motiive, mis märgistavad historiograafilist veelahet. Nõukogude ajalookirjutus vaikib sellest kui sukk, tšehhid on kodueestlaste jaoks lihtsalt üks natsismi käes kannatanud sotsialistlikke vennasrahvaid. “Tšehhi põrgu” on lugu eestlastest, kes sõdisid Saksa armees ja hakkasid Saksamaa kapituleerudes 1945. aasta mai algul liikuma läbi Tšehhi territooriumi lääneliitlaste suunas. Neid võis olla kokku kuni seitse tuhat meest, kellest suur osa langes tšehhide kätte vangi. Olukorra üle puudus rahvusvaheline kontroll ning tšehhi partisanid ja rahvas, naised-lapsed kaasa arvatud, võisid relvitute vangidega teha, mida tahes; mõnikord nad tegidki seda. Omakohus ja mõnitamine olid päevakorral, hukkus pool kuni poolteist tuhat eestlast, ülejäänutest anti enamik üle Nõukogude Liidule, eesmärgini – lääneliitlasteni – jõudis ehk pool tuhat. Seegi ei pruukinud veel tähendada pääsemist, sest on teada juhtum, kui ka ameeriklased sadakond eestlast venelastele “tagasi” andsid.²¹ Selliseid juhtumeid võis esineda veelgi. Paljudele Saksa poolel võidelnud eestlastele oli just “Tšehhi põrgus” veedetud aeg kõige jubedam sõja kestel – ja mitte lahingud. Just seetõttu oli suhtumine tšehhidesse paguluses sageli reserveeritud. Neid peeti rahvaks, kes elas Saksa okupatsiooni üle suurema hirmu ja kadudeta, mobilisatsiooni alla kuulumata, madalat kodanlikku profiili hoides, ja kes alles hiljem turvalistes oludes teostasid oma kättemaksu: “Tšehhid ei olnud halastust. Mis tegi neid sellisteks? Sellele oli raske vastata. [– – –] Võib-olla oskavad sellele vastata ainult tšehhid ise.”²² See nõukogude ajalookirjutuse jaoks olematu “mäletamise koht” ei varjutanud paguluses mitte ainult ajalookirjutust, vaid ka poliitilist ideoloogiat. Ja pole välistatud, et teataval määral on 1945. aasta mais toimunu mõjutanud Eesti ja Tšehhi riigi vahelisi suhteid ka pärast Nõukogude ikke langemist. Tšehhi-poolsed selgitused võiksid algatada arutelu uuel tasemel ning üht-teist on ses suunas viimastel aastatel toimunudki.

See, et just tšehhid vaenasid 1945. aastal erilise õelusega Saksa poolel võidelnuid, aga

²⁰ A. Võõbus. *Studies in the History of the Estonian People*, kd. III, lk. 241. Vrd.: E. V. Saks. Mõtteid ja vastuväiteid ühe ajalookatse puhul: Dr. A. Võõbuse “Suur eesti ajalugu”. – *Tulumuld* 1981, nr. 2, lk. 107.

²¹ H. Grabbi. Norilski nullpiketti trotsides. Ivo Raidna kirjadokument süngetest aegadest. – *Tuna* 2005, nr. 4, lk. 94–101.

²² Eesti saatuseaastad 1945–1960. Kd. I, lk. 109.

tegid 1968. aastal oma kangelasliku etteaste Nõukogude Liidu vastu, ei pruugi olla vastuolu, kui meenutada eestlase enda suhtumist oma kahte ajaloolisse põlisvaenlasse, millele sai eespool vihjatud. 20. sajandi tuntuim tšehhi filosoof Jan Patočka on vihjanud Tšehhi ja Baltikumi ajaloo mõnedele ühisjoontele, millest võiks saada kahe rahva teineteisemõistmise alus.²³ Praegu jäägu see lähemalt puudutamata.

“Eesti saatuseaastate” esimesed köited pakkusid “Tšehhi põrgule” pühendatud eripeatükke ning teemat arendati mitmes mälestusteraamatus, eelkõige Juhan Lindströmi “Tšehhi põrgus. Mälestusi sõjateelt ja vangipõlvest” (1960, 2. tr. 1997) ning Heino Susi tõsieluroomaaniks nimetatud “Sarviku sulastes” (1985, 2. tr. 1992). Mõlemad need anti teistkordselt välja taasvabanenud Eestis, kuid uut materjali laekus esitsa juurde visalt, ehkki oli teada, et käsikirjas vastavaid mälestusi leidub.²⁴ Alles suhteliselt hiljuti on allikad “Tšehhi põrgu” lähemaks tundmaõppimiseks pisut enam avanenud ning alles nüüd võib öelda, et üks tähtsamaid eesti sõduri ja Teise maailmasõjaga seostuvaid motiive on viimaks pagulusest koju jõudnud. Kõige tähelepanuväärsem üllitis on Lauri Vaska memuaarideraamat “Euroopa südames. Märkmeid ühest rännakust 1944–1945” (2004), milles kogu olukord taas üksikasjaliselt läbi kirjutatakse, taotledes senisest neutraalsemat esitust ja jättes järeldused lugeja teha. “Tšehhi põrgutki” võidi läbi elada erineval viisil ning üks osa mälestuskatkeist leevendab, teine süvendab senist masendavat muljet.²⁵ Tšehhi allikatest on trükki jõudnud uusi andmeid ja fotodokumente eesti SS-lastest (P. Maitla jt.) hukkamisest, ühtlasi on püütud toimunut tasakaalustada laadis ‘mõistkem ka tšehhe’.²⁶ Eesti ohvitseride hukkamispildid toob ära Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni hiiglaslik raportiraamat,²⁷ neid näidatakse ka Raimo Jõeranna dokumentaalfilmi “Sinimäed” (2006) lõpukaadreis, kuid kõike seda saadab minimaalne tekst, mis näib vihjavat asjaolule, et tegu on siiani ideoloogiliselt delikaatse teemaga. “Tšehhi põrgut” tunnemegi vaid erinevate sõjameeste mälestuste kaudu, aga need on sageli retušeeritud ühes või teises suunas; ilmne on vastumeelsus läbielatud kirjeldada. Puudub sõjaajalooliselt pädev, nii-öelda karm, ent õiglane kokkuvõte sellest, mis siis Tšehhis õieti toimus. See ei saa teostuda Tšehhi poole osavõtuta, aga koostööd ei tohiks raamida kokkulepluse kuldse kesktee vaimus.

Autoritaarsusedebatt ja vaikiv ajastu

Võimalik, et kõige pakilisemad lähiajaloo probleemid seostusid hoopis olukorraga Eestis endas Teise maailmasõja eelõhtul. Pean silmas “vaikivat ajastut” ja vaidlusi autoritaarse režiimi üle 1930. aastate Eestis, kus kadusid poliitilised parteid, parlament peatas töö, presidendivõim kasvas jne. See probleemikimp seostus eneseanalüüsi ja -kriitikaga ning Eesti tulevikuperspektiiviga.

1940. aastate lõpust kuni 1990. aastateni välja käisid elavad vaidlused 1930. aastate olukorra üle üha autoritaarsemalt valitsetud Eestis eeskätt eksiilhistoriograafias. Pagulasvalitsus käsitles end Eesti Vabariigi juriidilise vormina või vähemasti selle juriidilise jätkuna,²⁸

²³ Vt.: J. Patočka. Was sind die Tschechen? – Transit nr. 2, 1991, lk. 87–104. Eesti poolelt pakub head algatust Ago Vilo artikkel “Teel päris oma riiki” (Horisont 1998, nr. 5, lk. 11–19).

²⁴ Vt. nt. E. Park. Kogumik vabadusvõitlejate mälestusi. – Eesti Päevaleht (Estniska Dagbladet) 3. II 2000, nr. 4, lk. 4.

²⁵ K. Gaillit. Eesti sõdur sõjatules. Rindereporterite sulega. Tallinn, 1995, lk. 106–108; H. Tammemäe. Põrgu, mis oli hullem kui põrgu. – Kultuur ja Elu 2005, nr. 2, lk. 16–19.

²⁶ M. Plavec, R. Rosenthal. Major Paul Maitla surm. – Eesti Ekspress 20. X 2005.

²⁷ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, lk. 1019–1020.

²⁸ See tõsiasi on nüüd saanud ammendava dokumentaalse tausta mammutteoses “Töotan ustavaks jääda ... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992” (Koost. ja toim. M. Orav, E. Nõu. Tartu, 2004).

mida osaliselt tunnustas ka rahvusvaheline avalikkus, ja niisiis pidi eksiilis tahes-tahtmata kujundatama mingi hinnang vabariigi viimasele iseseisvusperioodile Konstantin Pätsi võimul olles. Aga see 'pidi' osutus juba iseenesest probleemiks. Konservatiivsemad ringid olid autoritaarsuse ilmingutele hinnangu andmise vastu ja pidasid kogu tollase seisukorra käsitlemist üleüldse vääraks, sest see mõjus otsekui trumpide kättemängimine kommunistlikule oponendile. Mäletatavasti nägi Nõukogude ametlik ajalugu 1930. aastate teist poolt Balti riikide pöördumisena profašistlike valitsemisvormide poole. Noorem põlvkond paguluses pidas enamasti vajalikuks 1930. aastate olukorra eritelu, aga esialgu ei olnud õieti kedagi, kes võinuks selle töö akadeemilisel tasemel ette võtta.²⁹

Kui analüüsid 1960.–1970. aastail eksiilis ilmuma hakkasid, siis olid need erinevatel põhjustel valdavalt kriitilised või segamini isiklike elamustega, nagu näiteks William Tomingase mahukas aruanne omaaegsete “kaotajate” poolelt raamatus “Vaikiv ajastu Eestis” (1961, 2. tr. 1992). Nii tõusis krititsismi esimene laine, millesse võiks arvata ka mitmed juba maailmakeeles kirjutavad nooremad uurijad. Imre Lippingu eksaktne lühianalüüs “Eesti autoritarismi teke” (1974) võtab lähteks esialgse “puhtakujulise diktatuuri” teesi,³⁰ kuid näitab teed mõõdukama lahenduse suunas Eesti Vabariigi lõpukümnendi defineerimisel.³¹ Isepäine, aga värskendav on Tõnu Parmingu loogika raamatus “Liberaalse demokraatia varing ja autoritarismi tõus Eestis” (1975), mis teeb autoritaarsuseilmingute eest vastutavaks hoopis demokraatlike jõudude saamatuse ning näeb Pätsis ja Laidoneris mehi “õigel ajal ja õiges kohas”, tugevaid isiksusi ja karme tööriistu paratamatu poliitilise vaakumi ületamisel.³² Vastuvaidlematu kõigis neis käsitlustes on ometi tunnistus autoritaarsuse olemasolust. On iseloomulik, et kui W. Tomingas oma hilisemas ingliskeelses raamatus “The Soviet Colonization of Estonia” (1973) esindab Pätsi võimuaaja leebemat käsitelu, siis satub ta T. Parmingu rünnaku alla.³³

1980. aastate lõpul jõudsid Rootsis avalikkuse ette mõned põhjalikumad uurimused, mille eesmärk oli anda sünteesiv pilt Eestist kui enam-vähem normaalsest Euroopa riigist 1930. aastate lõpul. Kaudselt seostus see uute iseseisvuspüüetega Eestis endas, kus januneti ajaloolise kandepinna selgeksrääkimise järele. Riikliku iseseisvuse taastamine sai nii poliitiliselt kui ka juriidiliselt lähtuda üksnes sealt, kuhu sellega oli pidama jäädud, niisiis 1930. aastate kogemusest. Tuli leida ajalooliselt kandev kontinuiteet neil aastail toimunuga. Vaikimisi oli positiivne tellimus seega õhus. Eestirootslane Alvin Isberg võttis oma monograafia “Panuseks on demokraatia. Poliitilis-konstitutsiooniline võimumäng 1930. aastate Eestis” (1988) kokku mõõdukalt positiivses diplomaatilises stiilis: “Niisiis meenutab Eesti oma riigivormilt 1930. aastate viimases järgus teisi tolleaegseid Ida-Euroopa riike. Kahtlemata on ta aga selle autoritaarse aja teiste võrreldavate riigikordade seas üks kõige liberaalsemaid. Natsism ja fašism jätsid tollal oma tugevama või nõrgema pitseri praktiliselt kõigile Euroopa riigikordadele. Noored riigid olid selle survele altimad

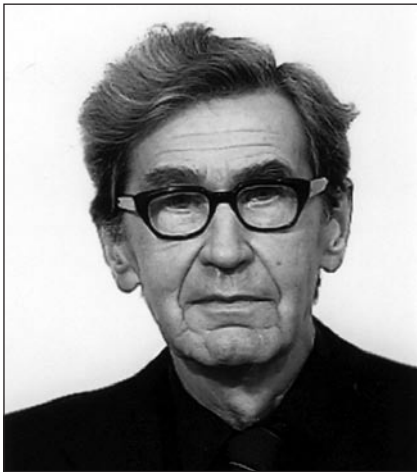
²⁹ Katkeid omaaegsetest vaidlustest võib leida ülimalt erksat mõttetegevust peegeldavast retrospektiivsest kogumikust “Vaba Eesti tähistel: Valimik tsensuurivaba mõttelugu aastaist 1948–64” (Tallinn, 2000, lk. 30–45, 260 jm.). Kadunud Ivo Iliste nimetas seda raamatut paguluse poliitiliseks rehabilitatsiooniks.

³⁰ Selle väljendi laenab ta Evald Uustalult (Eesti Vabariik 1918–1940. Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Koost. E. Uustalu. Lund, 1968, lk. 143), kes aga ei kahtle samas K. Pätsi põhiliselt demokraatlikes veendeis. Vt. ka: I. Lipping. Tägasivaade iseseisvale Eestile. – Mana nr. 36, 1969, lk. 54, kus tunnustatakse Uustalu rolli autoritaarsusedebatis.

³¹ I. Lipping. The Emergence of Estonian Authoritarianism. – Baltic History. Ed. A. Ziedonis, W. L. Winter, M. Valgemäe. Columbus, 1974, lk. 209–216.

³² T. Parming. The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia. London–Beverly Hills, 1975.

³³ T. Parming. Estonia Between Two Powers. – Journal of Baltic Studies 1974, nr. 2, lk. 136–140.

Ajaloolane ja riigiuurija Rein Marandi (1921–2003). Eesti Kultuurilooline Arhiiv

kui teised ja nende seas kuulub Eesti kahtlemata kõige kergemalt pääsnute kilda.”³⁴

Rein Marandi vormilt veidi krobeline, aga erapooletut detailanalüüsi sisaldava uurimuse “Must-valge lipu all” (I–II, 1991–1997) lähtekoht oli Pätsi režiimi kui “tsesaristliku diktatuuri ilmet saava autoritaarkorra” poliitiline vastarind, vapside liikumine.³⁵ Niisiis ei jälginud ta autoritaarsuseilminguid mitte võimul olevas, vaid selle poolt maha surutud antidemokraatlikus jõus, mille põhimõtted Päts omaenese võimu kehtimapanekul osaliselt nii-öelda absorbeeris. Marandi jõuab järeldusele, et vapside liikumine toetus rahva laiemapõhjalisele toetusele kui vastavad liikumised Lätis, Leedus ja Soomes ning lõpetab oma teose lausega, et “vabadussõjalased olid osa eesti rahvast”. Kokkuvõttes oli siis sellegi uurimuse siht näidata 1930. aastate Eesti poliitilise elu

“normaalsust” – ja seda ka sageli kõige pahemaks peetud poiste, vapside tegevuse näitel. Sujuvas valgekraelises stiilis toetab sama lähenemist Andres Kasekamp.³⁶

Teema on aktuaalne tänaseni. Kui nõukogude ajalookirjutus mõistis vaikiva ajastu väidetavalt profašistliku meelsuse ühel meelal hukka ja kui rahvaliku arusaama kohaselt – kohatisi irooniliselt varjundeid eitamata – peeti seda perioodi kõigi aegade kõige normaalsema eesti elu avalduseks, siis 1990. aastail hakkasid ajaloolased taas teadvustama ka oma kriitilist missiooni. Nii nagu eksiilühiskond 1950. aastate lõpus, nii oli taasisesiseisvunud kodumaa 1990. aastate lõpus juba piisavalt tugev, et lubada end ajaloo aksiomaatilisel tasemel arvustada. Paguluses olid kõik vaikiva ajastu eritlused jäänud poolikuks kas või juba seetõttu, et puudus juurdepääs Venemaa arhiividele. Magnus Ilmjärv, hiljutise tüseda monograafia “Hääletu alistumine” (2004) autor, nihutab kriitilist pärimust tunduvalt edasi, näidates, et 1930. aastate lõpu Eesti riigi juhtkond valmistas oma käitumisega sisuliselt ise ette Nõukogude okupatsiooni.³⁷

Ilmselt tuleb nõustuda sellega, et Eesti Vabariigi valdavalt veel tsaaririigis ja Tartu rahu positiivses järeluimas kujunenud juhtkond proovis liiga püüdlikult ja liiga kaua ära teenida Nõukogude riigi usaldust. Mõned asjad on tänaseni täielik mõistatus. Näiteks Tallinnas 1940. aastal asutatud ajakiri “Revue Baltique”, kolme Balti riigi ühine häälekandja, millest jõudis ilmuda vaid kaks numbrit. Selle elitaarse propagandaväljaande kummalises ideoloogias põimus kaks tendentsi: palavikuline tahe õhutada kolme Balti riigi koostööd igas vallas ja palavikuline tahe tõestada maailmale, et Nõukogude Liit on Balti riikidega enne

³⁴ A. Isberg. Med demokratin som insats: Politiskt-konstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland. (Studia Baltica Stockholmiensia, 4). Uppsala, 1988, lk. 177.

³⁵ R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). (Studia Baltica Stockholmiensia, 6). Uppsala, 1991; R. Marandi, Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). (Studia Baltica Stockholmiensia, 18). Uppsala, 1997 (tsitaat siin lk. 204).

³⁶ A. Kasekamp. The Estonian Veterans’ League: A Fascist Movement? – Journal of Baltic Studies 1993, nr. 3, lk. 263–268.

³⁷ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, 2004. Inglise keeles: M. Ilmjärv. Silent submission: Formation of foreign policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920s to annexation in 1940. (Studia Baltica Stockholmiensia, 24). Stockholm, 2004.

ja pärast baasidelepinguid käitunud korrektselt. Nõukogude Liidu noodis Eestile 16. juunist 1940 on aga just see viimse hetkeni kirglikult N. Liidu usaldust otsiv ajakiri üks Eesti riigi surmapatte!³⁸ Stalin, nagu teada, umbusaldas kõike, mis talle liiga lähedale tikkus. Vaevalt et kolme Balti riigi hilises sõpruses suuremat ohtu nähti. Pigem tekitas kahtlusi just see aupaklikkus, millega ilmsele vägivallatsemisele Balti poolelt vastati. “Meie välispoliitika juhtmõtteks tollal oli eelkõige baasidelepingute aus ja lojaalne täitmine viimse võimaluseni lootuses, et N. Liit siis respektierib Eesti seisukohalt tähtsaimat sätet selles lepingus – Eesti riiklikku suveräänsust.”³⁹ Arhetüüpne stseen, kus kaunishing Caligulale truudust vannub?

Ilmjärve teoses on esmakordselt kasutatud paljusid Vene arhiivide dokumente ning sel suuremahulisel tööol on kõrge üllatusväärtus. Võib vist öelda, et autor rajabki oma kontseptsiooni peamiselt Vene arhiivides avastatud leidudele. Ilmjärve jaoks on Eesti ajalugu, nii nagu see peegeldub Vene diplomaatia peidikus ning Nõukogude riigiametnike raportites, päevikuis ja kirjavahetuses, märksa reaalsem kui varasematest allikatest tulenev pilt. Saatkonnatöötajate Ivanovi ja Petrovi kirjavahetuse põhjal (*à la* ‘Ivanov teatab Petrovile, et tal on fakte tõestamaks Pätsi, Laidoneri ja Selteri ostetavust’) tehakse küllalt selgeid vihjeid Eesti poliitiliste juhtide moraalse palge kohta, mis justkui kummutaks kõik varem teadaolnu. Huvitavas lugemises ja ängistavas lõppjäreluses ei pea seetõttu kahtlema.

Oma mahult, empiirilisel laadilt ja ideoloogilistelt lähtekohtadelt võiks Ilmjärve uurimus seista R. Marandi oma kõrval. Mõlemad kirjutavad ajalugu “kaotajate” positsioonilt, üks sellega vapse, teine kogu Eesti Vabariiki silmas pidades.⁴⁰ Suhtumine objekti on siiski erinev. Marandi teoses on ajaloolistel isikutel, olgu siis Pätsi-Laidoneri või Sirgu-Larka leeris, meile mõistetavad poliitilised eesmärgid ja vahendid, nad tegutsevad nii Eesti riigi kui ka isiklike ambitsioonide nimel, soovides jõuda mingite ühiskondlikku tunnustust väärivate saavutusteni – me tajume Eesti poliitilise elu põhilist mõtestatust, kui ka kriitiliselt läbivalgustatuna. Poliitilistes mängudes, mida kujutab Ilmjärv, näikse toimivat üksnes väärade panused. Mitte ainult et Päts ja kompanii pole otsekui pidevalt petta saavad pisikesed paharetid, vaid kogu Eestis pole olemas ühtki poliitiliselt arvestatavat isikut, kelle kaudu avaneks ühiskondliku elu positiivsete pürgimuste sfäär. Poliitika kui mõtestatud tegevus Eesti riigi ja rahva või Euroopa julgeoleku heaks ei tule kõne alla, sest Eesti poliitikud selleni lihtsalt ei küüni. Ilmjärv on oma missiooni “kaotajate” historiograafina võtnud lõpuniminevalt: tema järgi ei kaotatud rusuva poliitilise jõu ees mitte üksnes olukordi – ka Eesti poliitilisel väljal tegutsenud isikkond oli algusest peale otsekui mingi *lost generation*, kaotanute sugupõlv, kel polnud lootustki edule. Olemuselt jääb Ilmjärve uurimus paeluvaks jutustuseks Eesti Vabariigi ja teda juhtinud isikute süüst ajaloo ees. Süü ise ei ole selgemalt määratletud, selles on eksistentsiaalset hõngu. Võib tekkida mulje, et juba pelgalt Eesti poliitik olla tähendab ajaloo ees süüdi jääda.

Mõnikord tahaks Ilmjärve raamatut lugedes esitada sellesama lihtsa küsimuse, millele Evald Uustalu osutas kunagi Oskar Mamersi (Õpiku) memuaare lugedes: miks on see nii, et “mida suuremad on teatava isiku teened eesti riigi ja rahva vastu, seda halvemini tema käsi neis mäletusraamatuis käib”⁴¹ Ambivalentsuspotentsiaali saab Ilmjärve uurimusse tekitada vaid juhul, kui manada selle taustaks 1930. aastate juhttegelasi jäägitult usaldavaid

³⁸ Vt. ka: J. Undusk. Balti ühistunne – kas Molotovi ja Ribbentropi salaplaan? – Postimees 8. XII 2005, lk. 24.

³⁹ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Kd. II. Toim. R. Maasing, E. Blumfeldt, H. Kauri, V. Pekomäe. Stockholm, 1955, lk. 88.

⁴⁰ Marandi esitleb end põhiliselt “kaotajate” historiograafina oma raamatu eessõnas, Ilmjärv näiteks ühes intervjuus (Horisont 2006, nr. 6, lk. 17).

⁴¹ E. Uustalu. Küsitava väärtusega memuaarid. – Mana 1959, nr. 1, lk. 72.

käsitlusi, olgu siis Eduard Laamani või Märt Raua sulest.⁴² Uurimus näibki olevat mõeldud kontra-ajalooa 1930. aastate rahvusriiklikule uhkusediskursile, mis jätkus poliitilises paguluses ja võeti 1990. aastail üle taasvabanenud Eestis. Nüüdsest on ta möödapääsmatu “ajaloo ilu” häirijana, ärgitades võimalusi uuteks nüanssideks, ent ometi ei ole ta tee ise, vaid killustik, mis alles ootab sissesulatamist. Just nüüd, pärast Ilmjärve, tahaks näha psühholoogiliselt tarka ajalookirjutust, mida Eestis nii vähe on viljeldud, inglise esseed, mis suudaks ühe pilguga haarata tuhandeid erinevaid vihjeid võimaldavat detailikuhilat.

Ilmjärve raamatut peaks muidugi iga Eesti poliitik tundma. Paremini kui mis tahes ajakirjanduslik filipika suudab ta sisendada arusaama, et iga väiksema isiklikes huvides tehtud otsus tähistab poliitikas moraalse mandumise teed. Ent paratamatult ei puudu tehtud töö sarnasus ka kontra-ajaloo varasemate esindajate, esmajoones Paul Vihalema uurimustega (“Eesti kodanlus imperialistide teenistuses”, 1960; “Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse”, 1971).⁴³ Nagu Vihalem, nii käsitleb ka Ilmjärv Eesti poliitikut ikka kellegi teise “teenistuses” olevaina, ning nagu Ilmjärv nüüd, nii paistis ka Vihalem toona silma võimeka allikauurijana, leides tunnustust ja kasutamist isegi baltisakslaste seas. Ent erinevalt otsehurjutavast Vihalemast on Ilmjärve stilistiliseks vahendiks vihje, mille lugeja peab ise lõpule viima.⁴⁴ Toon näite.

Uurimuse üheks avastuseks on K. Pätsi kaubanduslik-rahaline vahekorid Nõukogude riigiga. See on suurepärase rööbikleid Voldemar Milleri poolt 1940. a. avalikkuse ette toodud seigale, et J. V. Jannsen sai oma Eesti Postimehele toetust Balti rüütelkondadelt. Kahtlemata on Pätsi Vene-suhted tähtis taustateave ning muidugi teeb Ilmjärv sellega seoses vihjeid Pätsi poliitilisele sõltuvusele Nõukogude Venemaast. Veendumuste rahaline osetavus on argiteadvuses kindlalt juurdunud tõsiasi ning lugeja on vihje ees relvitu. Ent väljapaistva isiku elus – kui oletada, et Päts seda oli – ei pruugi rahaline loogika olla otsustav argument. Nii nagu Jannsen ei pruukinud saksa raha vastu võttes tõestada veel oma ideoloogilist osetavust,⁴⁵ nii ei pruukinud ka Vene naftasündikaadilt saadud 4000 dollarit aastas kaasa tuua Pätsi iseseisva poliitilise mõtlemise kadu. Ehkki *seada* lugejale ajaloo ees selgeks teha oleks juba märksa raskem ülesanne, kui lasta kõnelda mõtlemis-trafaretide loogikal. Muidugi ei taha ma öelda, et Ilmjärv oleks pidanud tegelema Pätsi õigustamisega. Lihtsalt praegu tuleb välja nii, et Päts võttis Vene raha ja ‘ilmselt/järelikul’ oli venelastest ka poliitiliselt sõltuv, ehkki see ‘ilmselt/järelikul’ pole kuidagi tõestatud, vaid üksnes argiklišeede automatismist tulenev implikatsioon.

Ilmjärve raamat virgutab ka metodoloogilisi kaalutelusid, mis ei ole seotud üksnes tema isikuga. Autor paistab uskuvat, et ajalisel hiljem avastatu mitte ei lisandu varem teada olnule, vaid kummutab selle. Ajaloouringuis see üldiselt ei kehti, ehkki teadusrevolutsioone just sellest vaatenurgast defineeritaksegi: uues kummastavas valguses paistab vana teadushoone äkki hoolsalt töödeldud, esteetiliselt nauditava, aga see tähendab, et ka kunstliku konstruksioonina. Näis, kas “Hääletu alistumine” loob uue paradigma. Eelnevaga on seotud teine

⁴² Muidugi on nende kahe nime kokkupanek veidi vägivaldne. Laamanilt ei kuule iial selliseid magedusi, milleks on võimeline Raud: “Konstantin Päts on neid riigijuhte, kellega käib kaasas õnn. Tema pea kohal särab õnnetaht ja selle tähe all juhib ta Vabariigi Presidendina Eesti riiki ja eesti rahva saatust.” (Eesti Vabariigi President Konstantin Päts. Tallinn, 1938, lk. 67)

⁴³ P. Vihalema põikpäisust ei maksa alahinnata. Tema raamat “Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse” hakkab pihta täpselt viidatud tsitaatidega Hitleri “Mein Kampf’ist”; Leninit ja teisi partei-isasid ei tsiteerita aga teoses kusagil.

⁴⁴ Seda Ilmjärve poeetika erilaadi on hästi märgatud arvustuses: K. Hovi. Palju uut teavet, kuid mitte selgitusi Baltikumi saatuse kohta. – Tuna 2004, nr. 4, lk. 157–159.

⁴⁵ Siin on meil võtta põhimõtteline arutlus Vello Paatsi sulest (Kas Jannsen oli osetav? – Keel ja Kirjandus 2001, nr. 5, lk. 312–323).

veene, nimelt et üleüldse kogu informatsioon, mis on mingil põhjusel avalikkuse eest varjul olnud, arhiividesse peitunud, kui ka perifeerne või oma olemuselt apokrüüfiline ja fragmenteerunud, on olulisem kui avalik keskne teadmiväli. See on üks 20. sajandile iseloomulikke eelarvamusi, mille eest Ilmjärv ainuisikuliselt ei vastuta (vrd. tõe otsimine mitte teadvuses, vaid alateadvuses), ning seda võiks nimetada arhivaaride maailmavaate ekspansiooniks. Meenutatagu kas või Friedrich Nietzsche pärandit, milles pärast autori surma tähtsustati esmajoones see, mis oli jäänud käsikirja. Toormaterjali ja jäätmeid on hindama hakatud paljude 20. sajandi avalike tegelaste juures. Uurijate tööd saadab kummuline veendumus, et kõrvale jäänud kavandid ja mustandid – otsingud, mis võisid käia ettenägemata, vastuolulisi teid – on lõpphinnangu andmisel olulisemad kui avalikkuse ette jõudnud lõpetatud teod. Selles väljendub 20. sajandi põhjanev umbusk inimlikku avalikkusesse, mida on võimendanud ajaloos seni allasurutud, s. t. avalikkusest eemal olnud inimrühmade sageli totalitaarne esiletõus (ühiskondlikud alamkihid, juudi diasporaa jne.).

Allikauuring ei saa siiski lähtuda veendumusest, et varjujäänud on igal juhul avalikustatu metatekst, tema varjatud seletus. Kui mees mõnikord kitsamas ringis “neid kuradi naisi” siunab, aga avalikkuse ees vastassoo suhtes oma täit respekti avaldab, siis ei pruugi see esimene tingimata olla tõe ja viimane teesklus. Telgitaguseis reageeringuis võidakse olla sama stiliseeritud kui rahva ees, seda ka diplomaatias, kus salatsemise osakaal on muidugi keskmisest suurem.

Ajakirjaniku küsitlus Eesti kooliõpilaste seas selsamal 2004. aastal, mil avaldati Ilmjärve raamat, andis üllatavaid tulemusi. Ligi üks kolmandik küsitletuist olnud arvamusel, et Eesti ühines Nõukogude Liiduga 1940. aastal vabatahtlikult.⁴⁶ Kui asi õige, siis ei ole siin ikkagi põhjust oletada vana nõukogude või uue vene, ka mitte Ilmjärve ideoloogilist mõju. Tegemist on pigem eestlaste enda riikliku eneseteadvuse uue faasiga, katsetega uskriitilise mõtlemise vallas, mida ka Ilmjärve raamat oma valikuis heistab.

Eelajalooline aeg

Eksiil, nagu öeldud, võimendas otsinguid ajas. Pole siis ka imestada, et eelajalooline aeg sattus huvikeskmesse. Kes me oleme ja kus me olime alguses? Kas me oleme siin, kuhu me oleme nüüd jõudnud, ka varem olnud? Esiajaloo tõlgendamise peavool osutus kodus ja eksiilis mõnevõrra erinevaks. Kodumaale jäänud nõustused tollal juba kanooniliseks kujunenud arusaamaga, et juured on Idas. Läände pagulusse läinud tahtsid oma juuri näha meeleldi Läänes. Ka eelajalooliste uuringute kaudu toimus vaikimisi nii Ida kui ka Lääne “kodustamine”. Just paguluses torkab silma, kuidas orientatsioonide otsing seostub sihiga leida võõrsil senisest kodusem paik.

Aastal 1952 ilmus Tallinnas stalinistlik Eesti ajalugu ja selle alguslaused on otse klasikalised: “Eesti NSV territoorium asustati palju hiljemini kui Nõukogude Liidu maa-ala teised, lõunapoolsemad osad. [– – –] Alles viimase jääkatte taandumise järel ilmus inimene järk-järgult nüüdsele Nõukogude Liidu põhjapoolsemale territooriumile, sealhulgas ka Baltimaale. [– – –] Kõigi nende [soomeugri] rahvaste ühised eelkäijad peaksid olema kauges minevikus asunud kitsamal maa-alal, kuskil Volga ja Kaama jõgikonna või sellest ida pool olevas Uraali ümbruskonnas.”⁴⁷

Faktiliselt nõustuvad sellega küllap et paljud. Kuid see on esimese Eesti NSV ajaloo algus ja see algus on kahtlemata programmiline, pikaajalise stilistilise viimistluse viil. Kui

⁴⁶ D. Hanschmidt. “Aitäh, Kostja!” ehk abiturientide tähelepanekuid Eesti ajaloost. – Postimees, 6. XII 2004, lk. 7.

⁴⁷ Eesti NSV ajalugu. Toim. G. Naan. 2. tr. Tallinn, 1957, lk. 5, 8–9.

ka näiliselt pretensioonitu, on retoorilised rõhud asetatud just nõnda, et lugeja tajuks kõiges mingit fataalset süžeed teemal 'inimese esmailmumine Baltimaile': "Eesti NSV territoorium asustati palju hiljemini kui Nõukogude Liidu maa-ala teised, lõunapoolsemad osad." Efekt saavutatakse kõige vanema aja ja kõige värskema poliitilise terminoloogia ühtepõimimise teel. Nende lausete mõte oli sisendada lugejale, et inimene kui edasiviiv jõud (s. t. kui Nõukogude Liidu kodanik) oli Eestis krooniliselt hiljaksjäänud, seda erinevalt teistest Nõukogude Liidu piirkondadest, mis kuulusid enamlaste impeeriumi koosseisu juba varem. See on kogu teose põhitoon. See on teatava ajani ka kogu Nõukogude Eesti ajalooteaduse põhitoone.

Nõukogude historiograafia oleid üsnagi omased "alles siis" ja "juba tollal" sündroomid. Kõike "progressiivset" Eesti alal toimunut püüti kujutada ajalooliselt hilinenuna ("alles siis"), kõige "regressiivse" olemasolu viidi aga tagasi võimalikult varasesse järku ("juba tollal"). Mahajäämust rõhutati eriti suhetes Venemaa oludega, liigvarajasust nähti näiteks alistumises mittevõene feodalismile. Eesti ajalookirjutuses varem olemas olnud alamushoia-kuid kasutas nõukogude historiograafia oskuslikult ära.⁴⁸

Selsamal 1952. aastal trükiti veel teinegi Eesti ajalugu ning see sai teoks Inglismaal. E. Uustalu "Eesti rahva ajalugu" ("The History of Estonian People") on oma formuleeringute täpsuselt ja elegantsuselt mõõdetud mahu piires tähelepanuväärne teos, hästi loetav ja põhiteaberikas, pigem haritud härrasmehe kui ametilt ajaloolase kirjutatud raamat, millel on olnud head nõuandjad (R. Indreko, E. Blumfeldt, H. Laretei). Selle hiljutist – kahjuks küll tsenseeritud – eesti tõlget väärtustab tuntud briti estofiili, krahv Carlisle'i eessõna: Uustalu raamat on nimelt olnud Carlisle'i äratajaks Eestile 1960. aastate lõpul. Ehkki kuni Toivo U. Rauna "Eesti ja eestlaste" ("Estonia and the Estonians", 1987, täiendatult 2001) ilmumiseni ei olnud inglise keeles võtta ühtegi teist nii hõlmavat ülevaadet, ei seisne Uustalu raamatu väärtus ainult selles, et ta oli ainus. Teose esimene peatükk on pühendatud eelajaloolistele aegadele, kuid käsitlusviis on okupeeritud kodumaa versioonist mõneti erinev.

"Vastavalt viimase aja arheoloogilistele teooriatele [– – –] asustasid Eestit jääaja viimase faasi jooksul põhjapõdrakütid, kes järgnesid alati taanduva mandrijää serva lähedusse hoiduvatele põhjapõdrakarjadele. Nad saabusid Läänemere idakaldale ligikaudu 7000. aastal eKr ning olid *algupäralt eurooplased* [*original Europeans*] – kiviaja algusjärgus Kesk- ja Lääne-Euroopas elanud kromanjoonlased, *kel oli juba olemas kõrgelt arenenud ja mitmekülgne kultuur*. [– – –] soome-ugri keeli kõnelevad rahvad Kesk-Venemaal ja Siberis on tulnud oma praegusse kodukohta läänest – ja sugugi mitte vastupidi."⁴⁹

Kõigepealt olgu öeldud, et siin kursiivi pandud, kontseptuaalselt vältimatud lauseosad on teose 2005. aasta eesti tõlkest vaikimisi eemaldatud. Niisiis jätkatakse Eestis pagulasteoste tsenseerimist ja tehakse seda stiilis, mis lähendab neid nendele samadele nõukogude käsitlustele, millega polemiseerima nad olid kunagi määratud!⁵⁰ Kui võrdleme kaht ülaltoodud 1952. aasta tekstikatket, siis leiame neil teatava ühisosa, ja selleks on Eesti esmane asustusjärk taanduva mandrijää aegu. Kuid see tõik mängitakse lahti retooriliselt vastandlikes kontekstides. Kui Nõukogude Eesti ajalugu toonitab Eesti asustamise hilisust Nõukogude geokultuurilises kontekstis, siis eksiilajaloolane paneb rõhu selle asustuse varajasele ja kõrgelt arenenud euroopalikule algupärale. Soomeugrilaste algne asupaik on mõlemas tõlgenduses radikaalselt erinev. Nõukogude autorite jaoks oli selleks Ida, prae-

⁴⁸ Selle kohta täpsemalt: J. Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses, lk. 53–59.

⁴⁹ E. Uustalu. Eesti rahva ajalugu. Tlk. H. Tali, P. Villmann. Tallinn, 2005, lk. 22–23. Kursiivis lauseosad on lisatud väljaandest: E. Uustalu. The History of Estonian People. London, 1952, lk. 14.

⁵⁰ Spetsialistide ebalusi seoses arheoloogiapatükiga vahendab Carlisle'i eessõna; samas on eesti tõlke ees ära trükitud 1953. a. The Economist'is ilmunud arvustus, mis toob välja just selle peatüki omaaegse uuduse (E. Uustalu. Eesti rahva ajalugu, lk. 12, 16). Et tegu on retseptioonilooliselt eredeade kohtadega Uustalu raamatus, siis on nende kärpimine eesti tõlkes muidugi lubamatu.

guse Venemaa territoorium. Eksiilajaloolaste arvamus on vastupidine: rahvad, kes räägivad täna soomeugri keeli, on tulnud Läänest.

Ma ei taha sisendada arvamust, nagu oleksid ajalooüringud külma sõja ajal olnud üksnes poliitilise ideoloogia teenijatüdrukaks. Osalt loovad siin tausta üldisemad humanitaarsed seaduspärasused: ajalookirjutus ei ole kunagi pelk ideoloogilis-moraalne arutelu ajaloo üle, aga ta kaotaks oma tunnetusliku väärtuse, kui temast ei tuleneks mingeid moraalseid järeldusi. Niipalju sõltub historiograafia kui teadus moraalseadusest ja ideoloogiast. Ajalookirjutus on alati moraalifilosoofiline tegevus, või ta on kasutu. Eestlaste varase ajaloo kahel vastandlikul esitusviisil on mõlemal piisav teaduslik, ühel pigem lingvistiline, teisel pigem arheoloogiline seljata-gune; küsimus on selles, kumba teadlane eelistab – ja see on tema moraalse valiku küsimus. ‘Ida teooriat’ ei toetanud muidugi mitte ainult nõukogude autorid, vaid sellele kuulus 20. sajandi teaduse valdav poolehoid. Tema juured on soome keeleteadlase Matias Aleksanteri Castréni töödes 19. sajandi keskel. ‘Lääne teooria’ algmed on veelgi varasemas ajas, kuid moodsale teadusele muutus ta relevantseks 1930. aastail seoses uute arheoloogiliste leidudega. Olles Kunda Lammasmäe väljakaevamiste juht, andis nende leidude põhjal Eesti esiajaloo uue pildi esmajoonel Richard Indreko, kes kujuneski juhtivaks arheoloogiks paguluses ning ‘Lääne teooria’ tunnustatud patrooniks. Indreko arendas oma uudseid järeldusi juba enne eksili minekut ning publitseeris neid ka esimesel Nõukogude aastal (“Eesti muistsed elanikud”, 1940), kuid ideoloogiliselt teravamaid äärejooni omandasid need siiski alles eksilis. Indreko tulemusi käsitati paguluses eestluse kultuuripoliitika omamoodi teadusliku alusena ja vastandati neid ofitsiaalsele Nõukogude seisukohale: “Teadlase [= Indreko] arvamist mööda on kultuurihoovused sel ajal liikunud läänest itta, mitte vastupidi nagu nõukogude teaduse ametlik versioon väidab.”⁵¹ Indreko oli ka E. Uustalu “Eesti rahva ajaloo” arheoloogiapatüki nõustaja ning võib vist väita, et just Uustalu raamat viis Indreko teooria esimesena laiema rahvusvahelise avalikkuse ette – niivõrd, kui viis.

Indreko teooria edasised arengud on õide puhkenud 1990. aastail ja mitte ainult Eestis, vaid ka Soomes, Ungaris ja teistes maades, ning selle suundumuse poolehoidjate seas on kõrge akadeemilise kraadiga isikuid. Võib rääkida uuest, praegu veel siiski poolvalmis koolkonnast soomeugri uuringuis.⁵² Mis aga käesolevas kirjutises oluline: meie ees on markantne näide eksili ja Kodu-Eesti teaduse paradigmaatilisest kokkuleppest uue poliitilise Euroopa-orientatsiooni valguses.

Eksilis tiivustasid Indreko seisukohad mitut sorti teaduslikke harrastusi, sealhulgas ka üsna küsitavaid. Kõige enamat üritas Edgar Valter Saks, kes oma ingliskeelsetes mono-

Arheoloog Richard Indreko (1900–1961).
Eesti Kultuurilooline Arhiiv

⁵¹ Ar-Gi [A. Mägi]. Sajandivahetusel sündinud kultuuri-isiksusi – Richard Indreko 100. – Eesti Päevaleht (Estonian Dagbladet), nr. 9, 9. III 2000, lk. 9.

⁵² Nii näiteks on Indreko seisukohtade tunnustamisele pühendatud ajakirja Trames erinumber (Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences 2001, nr. 1).

graafiates võttis vaatluse alla tohtu hulga keelelist materjali, kirjutades etümoloogiliselt läbi suure osa Lääne-Euroopa kohanimedest näitamaks nende soomeugrilist algupära. Tema raamatute pealkirjad kõnelevad iseenda eest: “Aestii. Euroopa muistse kultuuri analüüs” (“Aestii. An analysis of an ancient European civilization”, Montreal jne., 1960), “Esto-Euroopa. Traktaat soomeugri algkultuurist Euroopas” (“Esto-Europa: A treatise on the Finno-Ugric primary civilization in Europe”, Montreal jne., 1966).⁵³ Need üritused näikse liiva jooksvat just oma ebateadusliku täiusetungi ja viimsete pisiasjadeni mineva järjekindluse tõttu, misjuures diskrediteeritakse algset teooriat. Aga nad on kahtlemata ilmekas märk ajalootaju alateaduslikest tungidest, mis uue orientatsiooni otsinguil äkki välja löövad ja ajaloo kõige sügavamate kihtide kaudu vanast Euroopast senisest paremini “kodustatud” paika konstrueerivad.

Muidugi ei tähenda kõik öeldu, et eesti eksilis oleks vormunud mingi ühtne ajaloofilosoofiline pilt. Nagu öeldud, iseloomustas just paguluses humanitaarset ja sotsiaalset mõtet märkimisväärne ambivalentsuspotsiaal. Oli nii Indreko vaadete tõrjumist⁵⁴ kui ka ‘Ida’ ja ‘Lääne’ teooriate ühendamis katseid.⁵⁵

Majandusajalugu

Teine erilist huvi pakkuv valdkond on Eesti majandusajalugu. Selle uurimiseks oli juba 1930. aastatel loodud kindel alus nii Eestis kui ka Lätis, mis toetus soliidsele baltisaksa traditsioonile. Pärast Teist maailmasõda näivad just majandusajaloolised uuringud olevat see sfäär, kus kodumaised ja pagulasajaloolased kõige tihedamalt koos töötavad, veelgi enam – kus ka baltisaksa ajaloolased oma aktiivse arvustajategevusega Eestit ja eesti pagulasi ühendavalt kaasa löövad. Majanduslik tegur ajaloo liikumapaneva jõuna oli marksistliku analüüsi lähe, kuid seda tunnustasid ka eesti ja saksa ajaloolased Läänes.

Küsimus on muidugi selles, kui palju leninistlik-marksistlik poliitökonoomia tegelikult majanduslikke tegureid arvestas. Klassivõitluse dogma varjutas kogu majandusanalüüsi. Ajaloo majanduslikke hoobasid rõhutati järjekindlalt vaid alamklasside juures. Kõrgemate ehk nõndanimetatud ekspluataatorlike klasside käitumises eeldati vaikimisi teatud mittemajanduslike tegurite (näiteks inimliku ahnuse) otsustavat mõju. Muidugi ei väljendatud seda otsesõnu, sest see mõjunuks tagasipöördumisena 18. sajandi moraalifilosoofiasse. Majanduslikud motiivid ja klassivõitluse dogma rääkisid teineteisele vastu ning tulemuseks oli nii-öelda parteiliselt kitsendatud majandusanalüüs.

Vasturääkivustesse takerduti ka siis, kui vaadeldi varaseid kapitalistlike suhteid, mis marksistlikus arenguskeemis pidanuksid ju peegeldama ajalooliste progressijõudude tööd. Tegelikult saatis kapitalistliku arengu vaatlust negatiivne üleajalooline hinnang ehk metahistoriline žest. Kaubanduslik-rahalisi suhteid talupoegade ja suurmaomanike vahel, talupoegadelt võetavaid koormisi käsitati ekspluateerimisvahendina, nägemata neis ühiskonnaelu reguleerivat toimet. Säärasele mõtteviisile löi elulise tausta kaubanduslik-rahaliste suhete ja maksukoormuse ähmasus nõukogude elustiilis. Nõukogude Liidus ei olnud isiklikul vastutusel põhinevat maksukoormust vaja, sest riigi monopolistlik seisund võimaldas väärtusi, mis mujal laekusid maksudest, hankida muul viisil. Seetõttu võis maksustamist kui sellist juba iseenesest näidata pelga ülekohtuvahendina, ja seda ka sügaval ajaloo.

⁵³ Avaramalt sellest “emakeelemaastiku” traditsioonist vt.: J. Undusk. Estnisch als Göttersprache. Aspekte der Sprachverehrung. – Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. (Studia Fenno-Ugrica Groningana 2). Eds. R. Blokland, C. Hasselblatt. Maastricht, 2002, lk. 387–390.

⁵⁴ Vt. nt. T. U. Raun. Estonia and the Estonians, lk. 6.

⁵⁵ Vt. nt.: G. Ney. Zur Ethnogenese des estnischen Volkes (hauptsächlich im Lichte der neueren estnischen Forschung). – Commentationes Balticae 1958/59, Bd. VI/VII. Bonn, lk. 187–208.

Nõukogude Eestis kujunes välja tugev rühm majandusajaloolasi, kelle seas juhtpositsioon kuulus teadlasena töökale, kirjamehena andekale ja sotsiaalselt ambitsioonikale Juhan Kahkile. Tema raamatud saavutasid ka Läänes kõige suurema vastukaja. Kahki viimane, postuumselt saksa keeles avaldatud raamat “Peremees ja parun Baltimaades” (1999) on mitmeski mõttes tähelepanuväärne, mõjudes otsekui teaduslik testament, kus kogu rikkalikule empiirilisele andmestikule, mille Kahk oma eluajal kokku kandis ja erinevates teostes publitseeris, antakse osaliselt uus ja osaliselt mittemarksistlik tõlgendus. Selle raamatu eessõnas avaldab autor tänu ka juhtivale majandusajaloolasele eksiilis, Arnold Soomile, pühendades talle ühtlasi kogu oma uurimistö: “... ma pühendan selle töö austatud Arnold Soomile, kes oma raamatuga “Der Herrenhof in Estland” (Lund, 1954) üleüldse alles rajas selle uurimissuuna [= agraarajaloo] moodsa haru.”⁵⁶

Ajaloolane Arnold Soom (1900–1977).
Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

Nõnda tunnistab üks edukas nõukogude teadlane ja mõjukas funktsionäär enne oma surma, et tema õpetaja ja eeskuju oli eksiilis tegutsenud 17. sajandi Baltikumi majandusajaloo spetsialist, keda ta oma loomingu põhiosas vaid haruharva mainib. Tähelepanuväärne on siin eelkõige see poolsalajane, looritatud suhe kahe juhtiva majandusajaloolase vahel Nõukogude poolel ja eksiilis, mis tuleb nähtavale pärast mõlema surma. Muidugi peab Kahki ülestunnistuses nägema ka iseendale tehtud hilist komplimenti või eneseõigustust. Ent teisalt maksab seda ikka võtta ka sõna-sõnalt, otsekui selle tööga esiletoomist, et nõukogude ja eksiilteadlaste vahel oli vaikivat ühistööd rohkem, kui toona välja paistis. Nõukogude poolel ei tsiteeritud avalikult eksulantide töid või tsiteeriti neid ebakorrektselt – kõrvalises, ohutus seoses. Siinkirjutajagi mäletab veel, kuidas ühest tema 1986. a. saatesõnast “toimetati välja” Aleksander Aspeli nimi, jättes jutumärkides tsitaadid mõistatuslikult õhku rippu või sulatades nad jutumärke eemaldades teksti. Sellist tuvastamata tsitaatsust olid nõukogude teadlaste tekstid täis, sest viiteid eksiilile pidi olema minimaalselt või vihjeliselt. Teisalt oli nõnda mugav varjata teaduslikku vargust. Säärast viitamisstiili esines ka paguluses. Oluliseks kujunes selles seoses mõne baltisakslase (Arved v. Taube, Gert v. Pistohlkors jt.) eelarvamustevabam tegevus, mis aitas nõukogude ajaloolaste töid laiemale teaduslikku käibesse tõmmata ja neid rahvusvaheliselt legitimeerida.

Vaikne koostöö

Aga sedalaadi intellektuaalne koostöö ei jäänud ainult teadussfääri ning mõned säravaimad kodumaa ja eksiili vahelised suhted ajaloo vallas on kajastuse leidnud hoopis ilukirjanduses.

Paul Johansen (1901–1965) oli Eesti 1930. aastate kõige väljapaistvam mitte-eestlasest

⁵⁶ J. Kahk. Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”. Tallinn, 1999, lk. 10. A. Soom oli 35 aastat varem noort Kahki tiivustanud – ja teda ühtlasi rahvusvahelises mõttes edutanud – oma saksa keeles avaldatud arvustusega ajakirjas Zeitschrift für Ostforschung (1963, nr. 4, lk. 719–723).

ajaloolane (tema vanemad olid taanlased) ning kõige eredam ideede genereerija 20. sajandi Eesti ajaloolaste seas üleüldse. Ta sündis Tallinnas, sai vormikohase baltisaksa hariduse, töötas 15 aastat Tallinna Linnaarhiivis, mis kehastas baltisaksa kultuuri jätkuvust, ning lahkus maalt koos baltisakslastega (“Taanlased tulid koos sakslastega, taanlased ka lähevad sakslastega,” olevat ta öelnud), saades hiljem professorikoha Hamburgis. Mõnes mõttes esindavad Johanseni tee ja töö niisiis järjekindlalt baltisaksa kultuuri tollast loogikat. Teisalt aga, nagu arutleb Jüri Kivimäe, pole selge, “kes ta õieti oli, saksa haridusega taanlane, keda eestlased kunagi päriselt omaks ei võtnud”.⁵⁷ Aga just see kõikuva identiteediga saksa keeles kirjutav ajaloolane on eestluse identiteedi avardamiseks teinud rohkem kui enamik eesti soost ajaloolasi.

Võimalik, et eluline paiknemine skandinaavia, saksa ja eesti kultuuride lõikepunktis pani aluse ka Johanseni intellektuaalsele eripärale. Mõnes mõttes on ta kõige “baltikum” kõigi eales Eestis tegutsenud ajaloolaste seas, esindades võrdse tolerantsusega ajaloo erinevaid osapooli. Rohkem kui teised on Johansen 20. sajandil mõju avaldanud ka ilukirjanduslikule Eesti ajaloo kujutusele ning sedakaudu kogu eesti rahvusteadvusele. Eriülesandega sidemeheks Johanseni ja eesti rahva vahel sai esmajoones Jaan Kross.

1940. aastal avaldas Johansen Saksamaal artikli “Meister Michel Sittow, Kastiilia kuninganna Isabella õukonnakunstnik ja Tallinna kodanik”, kus tõi välja suure hiliskeskajase kunstniku Michel Sittowi pärinemise Tallinnast.⁵⁸ Kolmkümmend aastat hiljem ilmus Loomingu Raamatukogus J. Krossi läbimurdeteos prosaistina “Neli monoloogi Püha Jüri asjus”. Selles võetakse vaatluse alla Sittowi naasmine oma kodulinna, sekeldused ja saladused, mis sellega kaasnesid. Novell toetus mitmes motiivis Johanseni artiklis esitatud seisukohtadele. Kross on ajalookirjanikuna heaks tooniks pidanud talle kirjutamisel abiks olnud isikute ja tekstide äramainimist, kuid Sittowi novelli selgitustes me Johanseni nime ei leia. Usutavasti seetõttu, et selsamal 1970. aastal ilmus ka romaani “Kolme katku vahel” esimene köide, kus Johansen oli nagunii esimene tänatute seas. Liiga ohtralt tänu ühele ajaloolasele, pealegi balti pagulasele, võis kriitikuile ülearu kergesti relvad kätte anda. Leenu Siimisker ei saanud oma arvustuses Krossi Jüri-monoloogidele siiski jagu kiusatusest tuua Johanseni Sittowi-artikli täpne viide, lisades juurde, et novelli süzeeline sõlmitus on küpsenud Johanseni artiklis esitatud kaalutelu põhjal.⁵⁹ Kümmeaastat hiljem möönab seda ka Kross ise, tunnustades Johanseni kui oma ideelist innustajat, ent jättes oma teoste ilukirjandusliku inspiratsiooni siiski enda arvele: “Aga meie lähiligidast Tallinna asjadest on minu meelest ikkagi Paul Johansen kirjutanud kõige erutavamalt. Ilukirjanduslik pretensioon puudub tal täiesti, aga aegajalt tiivustub ta käsitlus esseistlikule tasemele. [– – –] Mõnedki “tõsiajaloolased” heidavad talle ju ka fantaasia perutamist ette. Aga minu meelest on niisugune annus julgust, kui see on ühendatud faktoloogia ja ürikmaterjali erakordse tundmisega, igatahes loovaks omaduseks ...”⁶⁰

Oma elu lõpu poole, 1964. aasta mais, astus Johansen loenguga üles Eesti Teadusliku Seltsi ees Stockholmis, tulles välja uue meelikõitva ideega, nimelt väites relvituks tegeva kindlusega, et Baltikumi kuulsaim kroonik pärast Läti Henrikut, Balthasar Russow, omaaegse bestselleri “Chronica Der Prouintz Lyfflandt” (1578) autor, oli Kalamaja eesti rahvusest vooimehe poeg. Selle ettekande tõlkis Johanseni kunagine konkurent Tartu Ülikooli professo-

⁵⁷ J. Kivimäe. Paul Johanseni elu ja töö. – P. Johansen. Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. (Eesti mõttelugu, 65). Tartu, 2005, lk. 509.

⁵⁸ P. Johansen. Meister Michel Sittow, Hofmaler der Königin Isabella von Kastilien und Bürger von Reval. – Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen 61, 1940, lk. 1–36.

⁵⁹ L. Siimisker. Ühest debüüdist, pealegi topeltkolumbuslikust. – Kirjandus kriitiku pilguga. Arvustusi ja aastaulevaateid 1962–1972. Koost. K. Kääri. Tallinn, 1975, lk. 490.

⁶⁰ J. Kross. Vastuseks Mall Jõe küsimustele “Sirbi ja Vasara” tarvis ehk “Need põnevad matkad minevikku”. – J. Kross. Vahelugemised IV. Tallinn, 1986, lk. 102, 104.

rikohale, Evald Blumfeldt kiiresti eesti keelde, ning see ilmus veel samal aastal eksiilajakirjas Tulimuld, mis oli Eestis ametlikult vaid eriloaga kättesaadav; ettekande saksa originaali pole aga artiklina avaldatud.⁶¹ J. Kross on jutustanud, kuidas Hans Kruus ta Johanseni mõtteüü järele juhtis ning järgmise kümnendi pöördeks oli nõukogudeaegse eesti romaani üks kõige muljetjätvamaid “projekte” nimega “Kolme katku vahel” (1970–1980) juba teostumas.

Kui olla päris täpne, siis ei olnud ju Johansen Russowi eestluse otsene avastaja – ning Kross polnud esimene valama teda ketserlik-karismaatilise tegelaskuju vormi. Mittesaksa soerdiks pidasid Russowit mõned ametliku arvamuse liidrid juba ta eluajal. Aga et kunagistes kempluskirjades välja öeldud solvanguid võiks hakata seostama juba mingi teadusliku hüpoteesi algega, selleks läks tarvis Johanseni intuiitiivselt veendunud sekkumist koos mõningase uue andmestikuga. Johansen oma autoriteediga lõi hüpoteesi, oldagu siis selle pooldaja või mitte. Ning Kross lõi selle toel Balthasar Russowi kui eestluse kultuurimärgi, ehkki ka temal ei puudunud oma kirjanduslik eelkäija.

1947. aastal avaldas Gert Helbemäe ‘teisaldatud isikute laagris’ Saksamaal kirja pandud jutukogu “Vaikija. Jutte ja legende Vana-Tallinnast”. Selle üks pikemaid palasid kannab pealkirja “Katsumus” ning tema peategelane on kirikuõpetaja Balthasar Russow: eestlase ja muulase järeltulija, oma kodulinna tuline patrioot. Nii ilmubki eesti kirjandusse see mõneti heroilise hoiakuga kirjamees ühiskonna madalamatest kihtidest, oma arvamustes iseseisev, kergelt geeniuse läikega. Helbemäe liikus enne Teist maailmasõda baltisaksa ringides, tema erihuvi oli Tallinn varasel uusajal, ning oma loomelaadilt võib temas näha Krossi teenäitajat ajaloolise proosa vallas.⁶² Ent alles Krossi käe all vormus Helbemäe sõtkutud savi end võõra võimu all teostava eesti haritlase arhetüübiks.

“Kolme katku vahel” osutus eesti ajalooteadvuses pööret tekitavaks: esimest korda Nõukogude ajal võis lai publik veenvas esituses tajuda omaenese ajaloo eesti-saksa-skandinaavia multikultuurset kirevust, mis mõjus reaalse vastukaaluna ametlikule ‘paljukultuurilise nõukogude rahva’ teooriale. Balthasar Russow on ju oma olemuselt eesti opositsionäär, kuid ta ei tegutse alamkihtides ülemkihtide vastu ega ole ka ülepingutatud rahvusromantiline ülemkihtikangelane. Krossi, nagu ka Helbemäe tegelased liiguvad ajalooliselt rikkalikus Balti miljöös vabade trotslike meestena. Just see võimaldas baltisaksa olustiku lähedaletoomist ja kergitas ühtlasi eneseteadvust. Krossi pakutav ajaloomudel oli valdavalt läänelik ja skandinaaviline, ehkki mitte üheselt saksa-, taani- või rootsipärane. Tähtis oli äratundmine, et ‘eesti’ osa Eesti kultuuriloos ei esindanud ainult poolkeelsed saksa päritolu kultuurikandjad, vaid ka jõulised omamaised isiksused ajaloo sügavuses, kes kasutasid küll Võõra keelt, aga kirjutasid omaenda maa ja rahva lugu. Vihast vastuseisu moskoviitidele – mis on algupärase Russowi kroonika leitmotiive, takistades selle eesti tõlke ilmumist Nõukogude ajal – ei eksponeerita muidugi üleliia avalikult. Igatahes loodi Balthasar Russowi kujuga varasemale Eesti ajaloole omamoodi tabamatu ja seetõttu hävimatute kese: kodupinnast tõusnud tugev isiksus, kes pole ei sakslane ega rootslane ega keegi muu, isegi mitte enam eestlane kitsamas mõttes, ehkki ta on suhetes – ja opositsioonis – kõigi nendega, ning see ongi Eesti reaalne pidevus.

Niisiis oli Krossi romaanil eestlaste ajaloolise “jätksuutlikkuse” tugevdamisel tähelepa-

⁶¹ P. Johansen. Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöö. – Tulimuld 1964, nr. 4, lk. 252–260. Taastrükk raamatus: P. Johansen. Kaugete aegade sära, lk. 174–187. Johanseni poolelijäänud saksakeelse monograafia “Balthasar Rüssow kui humanist ja ajalookirjutaja” viis lõpule Heinz von zur Mühlen ja see avaldati postuumult alles 1996. a. Siiski olid ka baltisaksa ajaloolased Johanseni eestikeelsest artiklist teadlikud, tunnistasid üldiselt selle põhiseisukohti ja kasutasid seda viitamisel. Johanseni vaistu peeti üsna eksimatuks ka piiratud faktilise tõendusmaterjali korral.

⁶² Vt. ka M. Liivamets. Gert Helbemäe. – Välismaise eesti kirjanduse konverents 28. ja 29. nov. 1988. a. Ettekanded 2. Tallinn, 1989, lk. 52–70.

nuväärne roll, kuid niisama kõrgelt on hinnatud P. Johanseni väikest Russowi-esseed: “Sellega ei seletanud Johansen mitte ainult Russowi talupojasõbralikkust, vaid justkui andis ta tema enda rahvale tagasi; sest avastus, et nende oma rahva poeg oli 16. sajandil olnud Vana-Liivimaa kõige loetavam ja väljendusjõulisem ajalookirjutaja ning üks kõige hinnatumaid alamsaksakeelseid autoreid ka Saksamaal, tähendas tänaste eestlaste ajaloopildi avardamist ja nende rahvuskultuuri traditsioonide rikastamist.”⁶³ On selge, et Krossi romaanita poleks Johanseni essee saavutanud tagantjärele nii kõrget reitingut. Ja teisalt ei oleks Krossi romaan ilal mõjutanud ajalootaju nii efektiivselt, kui kirjanikul puudunuks võimalus viidata ajaloolaste seas austatud Johanseni hüpoteesile. Niisiis on kahe teksti vastastikune koostöö ning – mis tähtsam – kodumaa ja eksiili vaheline historiograafiline solidaarsus peaaegu liigutav. Kui on soikus poliitiliselt kontrollitav teaduslik mõttevahetus, siis ilukirjanduslikud kanalid on selleks liiga keerukad ja kavalad, et neid lõplikult kinni toppida.

Alguses oli kolm “eksiilteksti”: Johanseni ettekanne, Helbemäe jutustus, Russowi kroonika kui venevaenulik ürik. Idee napsas kõiki neid teoseid tundev kirjanik Nõukogude Eestis, kus ametlikult ei olnud ühtegi neist olemas – need olid pagendatud. Oma romaaniga tõi kirjanik kõik kolm teksti sisuliselt pagendusest tagasi. Ja mitte ainult seda. Siin võib näha ka teatud paradoksi, poliitilisest diskrimineerimisest tulenevat loomeimpulssi. Sest kui näiteks Johanseni essee oleks ilmunud Nõukogude Eestis, kui ta poleks olnud avalikkuse silmade eest varjul, peidetud, “paguluses”, siis – J. Krossi loominguloogikat aimates – oleks “Kolme katku vahel” sünd olnud märksa vähem tõenäoline. Kui kirjanik tahab olla see, kes asju peidust välja toob, siis peavad asjad, mis teda kirjutama sunnivad, olema enne ära peidetud.

Märkame siin justnagu sedasama loominguloogikat, millest sai kõneldud seoses M. Ilmjärve monograafiaga: peidus olnud asjadele omistatakse suurem tõelisus kui üldtuntud seikadele. Niivõrd kui J. Kross on ajaloolane ja ajaloolasena Johanseni ideede toetaja, on teatav sarnasus tõesti olemas. Kuid Kross on ajaloolane siiski vaid kirjanikuna ning sellisena jäävad talle ajaloo atomaarsed seigad, ükskõik kui tähtsad need ka ei tunduks (ja Russowi eesti päritolu on talle kahtlemata tähtis), ikka vaid inspiratsiooni kanderaketideks, mis aitavad orbiidile viia mingeid hõlmavamaid mudeleid ja heidetakse ise – autori tahtest sõltumata – suhteliselt valutult eemale. Selles mõttes ei seostu ajaloo faktide ja tekstide “eksiilist” väljatoomine Krossi loomingus otseselt nende kunstilise ja üldkultuurilise kandvusega, küll aga jääb tähtsaks eesti ajaloo teadvuse arengu seisukohalt.⁶⁴

Jaan Undusk

(1958)

Lõpetanud 1982 Tartu ülikooli eesti filoloogina. *Dr. phil.* Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor. Avaldanud uurimusi kirjandusfilosoofia, Eesti ja Euroopa kultuuriloo, baltisaksa kirjanduse ja ajaloo kohta jm.

⁶³ A. v. Taube. “Der Untergang der livländischen Selbständigkeit”: Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. G. v. Rauch. Köln–Wien, 1986, lk. 31–32.

⁶⁴ P. Johanseni osa eesti kirjanduse ideelise viljastajana näib olevat jätkuv. 2006. a. ilmus Andrei Hvostovi näidend “Henrik”, mida Johanseni 1953. a. essee “Kroonika kui biograafia: Läti Henriku elukäik ja maailmavaade” (P. Johansen. Kaugete aegade sära, lk. 254–274) on inspireerinud umbes samal moel nagu tema Sittowi-käsitlus inspireeris kunagi J. Krossi Püha Jüri monoloogide.